

Ujváry Gábor

KIS MAGYAR HISTÓRIA – NAGY-MAGYAR TÖRTÉNETÉSTŐL

Szekfű Gyula és a *Magyar történet*
rövid összefoglalásának kontextusa

Két korszak határán – Szekfű és Kosáry

1936 novemberében egy tehetséges, 23 éves fiatalember érkezett magyar állami ösztöndíjjal Párizsba. Korosztályának talán legígéretesebb történésze, aki az előző év nyarán – akkor még mint egyetemi hallgató – a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjaként kutatott a császárvárosban. A Görgey-kérdés szövevényes históriáját vizsgálta – hogy aztán kilencvenévesen újra visszatérjen majd e témára.¹ Nem sokkal nyolchónapos párizsi tartózkodása után jó egy esztendőt Londonban is eltöltött, szintén állami stipendiummal, majd a II. világháború kitörése után az Amerikai Egyesült Államokba is kiküldték. Ekkoriban már Teleki Pál kormányfő is ellátta tanácsaival és feladatokkal; 1941-ben ezek nyomán igyekezett tájékoztatni az ottani tudós közvéleményt Magyarország céljairól, háború alatti semlegessége fenntartásának – hamarosan illúzióknak bizonyuló – szándékáról. Emellett rábízták az amerikai olvasóknak szóló, az ő érdeklődésükhöz igazított rövid, magyar történet megírását is.²

A jeles ifjú történészt Kosáry Domokosnak hívták (1913–2007). Szekfű Gyula talán legkedvesebb tanítványa volt, így nem véletlen, hogy mesterének

¹ UJVÁRY GÁBOR, „*Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal*”. *Adattár a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól (1920–1944) = Az Egyetemi Könyvtár évkönyve VII–VIII. 1995–1997*, főszerk. SZÖGI LÁSZLÓ, ELTE Könyvtára, Budapest, 1997, 381–429, különösen 413.

² BALÁZS BÁLINT – BARTAL CSABA, *Interjú a 90 esztendő Kosáry Domokossal*, Múlt-kor Történelmi portál, 2003. július 30.: „Teleki Pál, aki mint az Eötvös Collegium kurátora már korábban ismert és időnként feladatokkal is megbízott, 1940 végén közölte velem: »Itt egy lista azokról a kormány közeli amerikai barátaimról, akiket felkeresel és elmondod nekik: amíg én élek, addig Magyarország nem fog belépni a világháborúba, mert azt a németek, akik gengszterek, el fogják vesztíteni.« 1941-ben tehát a miniszterelnök megbízásából majdnem egy évig Amerikába kerültem. Amikor hazajöttem, Bárdossytól Bethlenig mindenkinek elmondtam: a németek elvesztik a háborút, Amerika be fog lépni a háborúba, és ez olyan változást hoz, ami a fennálló magyar politikai rendszert is magával sodorja. Szekfű Gyula volt az egyetlen, aki elhitte.” (http://mult-kor.hu/20030730_interju_a_90_esztendos_kosary_domokossal?Idx=3.)

hosszú levelekben számolt be külföldi tapasztalatairól.³ Mint ahogy az sem meglepő, hogy a későbbiekben is mindig megvédte Szekfűt a nemegyszer méltatlan támadásokkal szemben, és nem szűnt állandóan hangsúlyozni, milyen közel áll hozzá az általa (is) legnagyobbnak tartott és leginkább becsült magyar történetíró szemlélete.

Míg Szekfű ifjú- és korai felnőttkora majd két évtizeden át Bécshez kötődött,⁴ addig kedves diákja több országban is – az övéénél ugyan rövidebb, de – alapos tapasztalatszerzésre bőven elegendő időt töltött el. Ez későbbi munkásságát és kapcsolatrendszerét is nagymértékben befolyásolta. Szekfű az előző korszak legvégén – nem sokkal *A száműzött Rákóczi* című (1913) kötetéről 1914-től két éven át folytatott, heves, botrányoktól sem mentes és roppant indultatos viták után⁵ –, 1918-ban írta meg a német anyanyelvű érdeklődők tájékoztatására a *Der Staat Ungarn*, azaz *A magyar állam életrajza* című, később magyarul két kiadásban (1918, 1924) is megjelent munkáját. Kosáry pedig 29 éves, de már ismert történész volt, amikor 1941-ben megjelentette az *A history of Hungary*t, Szekfű Gyula előszavával. (Magyar kiadása: *Magyarország története*, Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943; spanyol kiadása: Domingo de KOSÁRY, *Historia de Hungaria*, Atlas, Madrid, 1944.) A két ragyogó összefoglalás figyelemreméltó vállalkozás volt. Napjaink kritikus szemű olvasójának sem az tűnik föl, hogy mennyire porosak – ami pedig természetes lenne, hiszen sok állításukat már óhatatlanul meghaladta vagy módosította az idő –, hanem sokkal inkább az, hogy még mai szemmel böngészve és a hibákat keresve is mennyire érvényes maradt a Szekfű és a Kosáry által mondottak *lényege*.

Szekfű a Monarchia közös külügyminisztériumának tisztviselő-levéltárosaaként, Kosáry pedig ifjú pályakezdőként vetette papírra a magyar történelemmel kapcsolatos, tudatosan külföldieknek megfogalmazott gondolait. Szekfű valóban a magyar állam, és jóval kevésbé a politika történetét adta. Ebben a kötetében találkozunk először a 16. század bemutatásakor – egyébként német példára – a „nagymagyarok” (nyugatiak, katolikusok: akik a nemzeti önrendelkezés helyreállítását „a királlyal és a bécsi kormánnyal egyetértésben kívánták elérni”) és a „kismagyarok” (keletiek, protestánsok: akik a magyar önállóság kivívásának módját a Habsburgokkal szemben határozták meg, és példának az „erdélyi-magyar államszervezetet” tekintették) ellentétpárjával. „Ezzel az ország nyugati és keleti része közt mély szakadék tárult

³ Szekfűhöz írt leveleit sajnos csak 1939-ig ismerjük. A Szekfű-levelezést az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: EKK) őrzi, Ms G 628-as jelzet alatt. Az igen terjedelmes – egyes részeiben már sokak által használt és hivatkozott – korrespondenciát végigolvasva tűnt föl, hogy 1939-ben lezárul az anyag, az ez utáni levelek eltűntek: talán Szekfű semmisítette meg őket, esetleg elvesztek vagy lappanganak valahol.

⁴ Lásd erről a kötetben Fazekas István és Ress Imre tanulmányait: 58–75 és 76–97.

⁵ Lásd erről a kötetben R. Várkonyi Ágnes tanulmányát: 35–57.

fel [...], a nemzet lelki élete ketté szakadt” – jelentette ki Szekfű, és hangoztatta majd oly gyakran további pályája folyamán azóta is sokat vitatott állítását.⁶

Kosáry munkája – amelyhez egyébként Szekfű nemcsak az előszót írta, de rendelkezésre bocsátotta a tervezett angol nyelvű összegzésének 20. századi Magyarországról szóló részét is⁷ – viszont sokkal közelebb állt a klasszikus eseménytörténethez. Mindkét mű egy korszak vége felé született: az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának utolsó, illetve a háborúba sodródó Magyarország első esztendejében. A világméretűvé kiszélesedő konfliktusról pedig már 1941-ben is mindketten sejtették, hogy a Német Birodalom és szövetségeseinek vereségével fog végződni; s még inkább tudta ezt a Kosáryt az USA-ba irányító Teleki Pál. A második világhégés után aztán – 1945 és 1948 között – Kosáry helyettesítette Szekfűt moszkvai követi, majd nagyköveti kiküldetése idején a Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem) katedráján. Azonos társadalmi háttérük és hasonló szocializációjuk is egymáshoz közelítette őket. A legszorosabb köteléket kettejük között talán mégis Eötvös Collegium-i tagságuk jelentette, amely egyébként is legendásan erős összetartó erővel bírt.

Kosáry Párizsból hazatérve – részben éppen Szekfű ajánlására – 1937-től tanított a számára az elmélyült egyetemi képzés mintájaként szolgáló, autonóm elitintézményben, az Eötvös Collegiumban (egészen 1950-ig). Annak alig egy évvel korábbi hallgatójaként hasonló szellemben nevelte diákjait, mint ahogy ezt korábban ő is megtapasztalta. Igaz, kezdetben ez félig-meddig csak „távoktatást” jelentett, hiszen angliai és amerikai útja miatt előzetesen feladatokat adott ki diákjainak, amelyeket aztán hazaérkezése vagy itthoni tartózkodása során vitattak meg.⁸ Vajon mit is kapott mesterétől, mit oktathatott a diákjainak Kosáry, és miben látta a magyar történettudomány feladatait? Mindenképpen érdemes erre – elsősorban az ő saját szavaival – választ keresnem, mielőtt rátérnék az idegen nyelveken megjelenő összefoglaló magyar történetek két világháború közötti sorsára.

⁶ SZEKFÜ Gyula, *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány*, Dick Manó, Budapest, 1918, 116.

⁷ Hanák Gábor 2006-ban készített interjújában mondta Kosáry: „Ebben az időben már keményen dolgoztam azon a könyvön, melyet Teleki kívánságára, Szekfű rábeszélésére, Szent-Iványi Domokos rendelt meg tőlem. Igaz, eleinte szabadkoztam – összefoglaló munkát Magyarország történetéről nem kezdő történésznek kell írni. Végül a kedvükért megtettem. Szekfű rendelkezésemre bocsátotta még ki nem adott anyagát a 20. századi részhez. Köszönetet is mondtam érte az angol kiadásban, amely 1941-ben jelent meg Amerikában.” Az interjút az Országos Széchényi Könyvtár [OSZK] Történeti Interjúk Tárában őrzik, rendelkezésemre bocsátását hálásan köszönöm Hanák Gábornak.

⁸ Kosáry Eötvös Collegium-i emlékeiről, Szekfűhöz kapcsolódásáról: *Ahol a maximum volt a minimum*, s. a. r. KELEVÉZ Ágnes, ELTE Eötvös József Collegium – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2007, Kosáry Domokos fejezete (7–28), külföldi ösztöndíjairól és tanárságáról első sorban: 23–24.

Annál is inkább, mivel Kosáry már 23 évesen, 1936 végén is meglepően tisztán és éretten mérte fel a külföldi megjelenésünkkel, a rólunk alkotott kép pozitív megváltoztatásával kapcsolatos teendőket – elsősorban Szekfű hatásának és útmutatásának köszönhetően. Történeti látásmódjának alakulásában is döntő szerepet játszott Szekfű. Mesteréhez hasonlóan ő is mindvégig az önáltatással, a hamis legendákkal és az illúziókkal való leszámolás szükségességét, az összehasonlító szemlélet alkalmazásának, a nemzetközi háttér és kapcsolatok elemzésének fontosságát hirdette, mindezt mélyreható forrásismeretre és -kritikára alapozva, a szakma fogásaival és fortélyaisával felvértezve. Kosáryt mindehhez nagyban hozzásegítette – gondos nevelése és jeles iskolái következtében elsajátított – kiterjedt nyelvismere, valamint a két világháború közötti magyar kultúrpolitika elitképzést célzó törekvése. E mögött pedig – a programot adó Klebelsberg Kuno mellett – olyan tudósok és tudományszervezők is ott álltak, mint Gragger Róbert (1887–1926), Gerevich Tibor (1882–1954) vagy éppen Szekfű Gyula, akik valamennyien sokat tettek a magyarság minél alaposabb külföldi megismertetéséért és ennek céljából a magyar (kapcsolat)-történethez kötődő munkák idegen nyelveken történő megjelentetéséért.

Kosáry már az 1938. évi zürichi történész-világkongresszuson Magyarországon egyik (előadásával jelesen szereplő) képviselője volt. Ösztöndíjainak és külföldi szereplései helyszíneinek megválasztása is tudatos lehetett, hiszen Szekfűvel együtt úgy vélte: a hitleri hatalomátvétel után a magyar történettudomány – addig túlnyomóan német – kapcsolatait más irányú tájékozódással ajánlatos felváltani. Bécsben, Párizsban, Londonban és az Amerikai Egyesült Államokban is részben Szekfű útmutatásai és tanácsai alapján dolgozott. Párizsban többek között Marc Blochhoz (1886–1944), a gazdaságtörténet új szemléletű tanárához járt, és ott figyelt fel az Annales-iskola jelentőségére. Nem sokkal odaérkezése után, 1936 decemberében jelentette:

„[Igyekszem] hogy legalább néhány lépéssel közelebb jussak ahhoz az »európai programhoz«, melyet régen magam elé tűztem, s melyhez még Párizsban is hű maradtam.

Az a benyomásom, hogy amikor a liberálisok felfedeznek, mint a [z 18]80-as években, ugyanolyan szemmel, módszerrel és hangulattal teszik, mintha szlávokról volna szó. Nem vagyunk külön, egyéni szín, s a »puszta« különböztet meg minket a »többi« szlávoktól.

Németek és franciák versenyeztek megírni, hogy elnyomjuk a németeket és szlávokat. Ez csak előkészítés volt ahhoz a változáshoz, hogy a franciák nem a szlávokon, hanem a németeken át kezdtek minket látni. Ezt mutatta a világháborús szerepünk, amely után jött a »büntetés«.”⁹

⁹ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, 1936. december 14., EKK Ms G 628.

Egy hónappal később így elmélkedett: „Úgy látszik, külföldön kétféle »historia« van a kintjáró számára. Az egyik az, amit újat tanul, amivel látóköre bővül s látni tanulja a dolgokat. A másik a fenti munka: magyar eredményeket idegenek elé vinni, bemutatni magunkat, hogy ezen a ponton se maradjunk ki az európai koncertből. Bizonyos, hogy az utóbbira is nagy szükség van, de én javíthatatlanul az elsőhöz érzek vonzódást, amivel nem szeretném azt írni, hogy ki akarok bújni a »másikkal« kapcsolatos feladatok alól.” Ekkor tehát Kosáry az erőgyűjtést – az „újat tanulást” tartotta a legfontosabb feladatnak, de láttuk, hogy a későbbiekben tényleg nem bújt ki a „magyar eredmények” széleskörű külföldi ismertetése alól. Mindemellett egyben éles kritikát is megfogalmazott egy másik kedves Szekfű-tanítvány, a később majd szélsőjobbra sodródó, és az emigrációban botcsinálta sumerológussá váló Baráth Tibor ekkoriban kiadott francia nyelvű magyar történetéről (BARÁTH Tibor, *L'Histoire en Hongrie [1867–1935]*, Stádium, Paris–Budapest, 1936). „Ő teljesen a »második« fajta történelem elvét vallja – írta –, úgy érzem, el is veszítette az elsőhöz való hitét és ragaszkodását. Jóakarátú, igyekszik mindent megcsinálni, amit tud, ha nem is tudja ellensúlyozni egymaga a kisántánt-dömpinget. Eből a szempontból kell nézni az ő *Historie de Hongrie*-ját is. Képtelen vagyok átvenni »Keleteurópa« fogalmát, mely szétválaszt minket a nyugattól, erről eleget vitatkoztunk.”¹⁰

Nem sokkal később arról tudósított, hogy ő is értesült a Hóman–Szekfű angol változatának közeli megjelenéséről. Ugyanebből a leveléből az is kiderül, hogy – talán éppen a neki kevésbé tetsző Baráth-vállalkozás ellensúlyozására – már ő is eltervezte egy francia nyelvű magyar történeti áttekintés kiadását, igaz, csak az elkövetkezendő években: „Nagy hiányt pótol, hogy a Magyar Történet angolul is megjelenik! Itt is sokszor kínos, hogy nincs részletesebb munka, amelyre hivatkozni lehetne. Ami az általam említett s megírásra váró, francia magyar történetet illeti, magam sem gondoltam arra, hogy mostanában ily vállalkozásba vágnék.”¹¹

Londonban aztán Kosáry – az Institute for Historical Research vendégtagjaként – a Magyarországon csak szitokszavak kíséretében emlegetett, a magyarokat valóban nem kedvelő és nekik tekintélye miatt is sokat ártó Robert William Seton-Watson (1879–1951) óráit is látogatta. „Könyveit, de különösen magyarfaló hírét ismerve, egészen másvalakit vártam, mint azt a szelíd, ropant előzékeny, idős öregurat, akit benne találtam” – vallotta be Szekfűnek. De rögtön figyelmeztetett és újra visszatért a színvonalas, idegen nyelvű munkák megjelenésének szükségességére: „Persze, amilyen magyar naivitás volt valami hazai jelenséget várnom ez engedékeny hangú gentleman helyett,

¹⁰ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, 1937. január 21., EKK Ms G 628.

¹¹ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, 1937. március 6., EKK Ms G 628.

ugyanolyan naivitás lenne e modor miatt feltétlen bízni benne, hogy javunkat akarja. Az azonban igen valószínű, hogy ha mi könyveire világos érvekkel s angol nyelven válaszolunk, akkor neki ezeket, a gentleman-külsőhöz illően, bizonyos fokig figyelembe kellett volna vennie.”¹²

Érdekes tanulságokat vont le az angol és a magyar történelem összehasonlításából is:

„Minél tovább figyelem Angliát, annál inkább látom, milyen más világ ez, mint a miénk [...]. Minden időnkénti aggodalom ellenére itt ma is él valami birodalmi biztonságérzés, a sikeres múlt öntudata – míg nálunk, a keletközépeurópai területen, századokon át több volt a kockázat, a keserű elszánás, a megtört lendület és nagy bukás. E kisebb népeknél újra és újra felmerült a nemzeti aggódás, kevés voltuk s nagy feladatuk érzése, újra és újra önmagukba mélyedve keresték a hibát vagy pedig belefogóztak a legdinamikusabbnak tetsző irányba, hogy ezzel pótolják hiányzó erőiket. [...] Itt mindig egy hatalmas építmény részleteiről esett praktikus szó, nálunk időnként újra és újra kellett az építményt is kezdeni.

Az angol demokráciának is ez a biztonságérzés a pszichológiai háttere. Könnyű itt demokráciát hirdetni, amikor e gondolattal itt évszázados sikek fonódtak össze. Én úgy érzem, hogy éppen ezért nem lehetett s nem lehet egészen angol mintájú berendezést nálunk sikeres kísérlet alá vetni. Mások a feltételek és az előzmények.”¹³

Kosáry Oxfordba is ellátogatott, ahol megismerkedett a magyarbarát Carlyle Aylmer Macartneyval (1895–1978), akivel egy „Kárpát-európai” történelmi társaság alapítását tervezték. Cambridge-ben járva Ernest Barkerrel (1874–1960) és George Macaulay Trevelyanal (1876–1962) kötött ismeretséget. Benyomásait – ismét csak az idegen nyelvű magyar munkák hiányára utalva – így summázta: „Megint volt alkalmam tapasztalni, hogy van egy egész sor történész, akik nagyon nagy kedvvel foglalkoznának előadásaikon a mi történetünkkel, de hiányoznak a szükséges munkák, s azt nem várhatjuk mindenkitől, hogy nyelvünket megtanulja és specialista legyen.” Ennek eredménye, hogy még a brit historikusoknak is általános véleménye: „vezető politikusaik tudatlanok a »keleti« viszonyokat illetően, s ennek illusztrálására elmondták Lloyd George-ról, hogy húsz éve a hegyet sötétbarnával, az alföldet világgal ábrázoló kárpáti térképről azt hitte, hogy a sötét a törököt, a világos a görögöt jelenti. Hogy a dolog igaz-e, azt nem tudom, de jellemző, hogy elmondták.” És újra levonta a tanulságot: „Múltunk s jelenünk felől [Angliában] a szokott tudatlanság uralkodik, ami végül is nem csodálatos s duzzogásra nem ad jogot. Ilyenkor megint újult erővel szánom neki magam az Histoire

¹² Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, 1938. május 15., EKK Ms G 628.

¹³ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, 1938. június 27., EKK Ms G 628.

comparée de l'Europe centrale [összehasonlító Közép-Európa-történet] megírására, nem mintha bármi könyvtől nagy nézet-átalakításokat lehetne itt várnunk, hanem mert legalább tegyük meg, amit lehet.”¹⁴

Ekkorra már neki is módja volt – ha nem is az összehasonlító Közép-Európa-, de – a magyar történelem észak-amerikaiaknak szóló összefoglalóját tervezgetni. 1938 végén vagy 1939 elején egy dátum nélküli levelében ugyanis Szekfűnek köszönte meg, „hogyan az amerikai magyar történet megírásával kapcsolatban számításba jöttem, s [...] hogy Szent-Iványi Domokost [1898–1980] (– az első druszám, akit megismerek) – már értesítettem is, hogy a munka megírását elvállalom. [...] A könyvet határozottan kedvem van megírni s remélem, hogy nekik is meg fog majd felelni.”¹⁵

Ugyanakkor erősen méltatlankodott azon, hogy „A követségen újra hallottam, hogy a magyar királyi külügyminisztérium támogatásával kiadják angolul Zarek (!) »Magyar Történetét«. [...] nem értem, miért kell hivatalosan támogatni ilyesmit. Itt most részleteket is hallottam. A Kossuth-életrajz prominens szerzője benyújtotta kéziratát, melyet Lukinich [Imre, 1880–1950] és Herczeg Ferenc (!?) [1863–1954] kapott bírálatra. Mindketten agyba-főbe dicsérték. Így hát kiadják, ad maiorem patriae gloriam [a haza nagyobb dicsőségére].”¹⁶ Kosáry felháborodása részben érthető. Kedvelt professzora, Szekfű Gyula már e terv első felmerülésekor, 1936 decemberében azon szörnyülködött, hogy: „Kornfeld Mór [1882–1967] bárót felszólították a GY[ár-
iparosok] O[rszágos] SZ[övetsége] nevében arra, hogy a Revíziós Liga számára adományt küldjön be, miután a Revíziós Liga egy angol nyelvű magyar történelmet akar megjelentetni, mely a Revíziós Liga tervei szerint »tárgyilagosan ugyan, de akadémiai tökéletességre nem számítva inkább szépirodalmi formában tárná a világ elé, hogy mit jelentett a magyarság ezeréves fejlődése folyamán Európának, s milyen materiális és kultúrértékeket reprezentál, és milyen veszteség Európára, hogy ezeket Trianon megcsonkította.« A munkát Herczeg [!] Ferenc fogja ellenőrizni; az angol és svájci céggel is megvan már a megegyezés, az utóbbival a német kiadás számára, miután a munka németül is meg fog jelenni. A munka színvonalát talán jellemezheti az a körülmény, hogy ezt a könyvet Ottó Zarekkel íratják meg.”¹⁷

¹⁴ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, 1939. május 15., EKK Ms G 628.

¹⁵ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, keltezés nélkül [1939 tavasza előtt], EKK Ms G 628. (Lásd még a 7. jegyzetet, illetve Kosáry 1984-es és 2005-ös interjúit [OSZK Történeti Interjúk Tára – szintén Hanák Gábor szíves segítségével közlöm a szöveget]: „Angliában kaptam egy levelet Szekfűtől, amelyben Teleki hivatkozva arra kért, hogy írjak egy egykötetes Magyarország történetét Amerika számára, ami aztán 1941-ben Amerikában jelent meg.” [1983] „Amikor a Teleki megbízta őt egy angol nyelvű, Amerika számára írandó magyar történet elkészítésével, Szent-Iványi Domokos felkereste Szekfűt, és így került hozzám ez az ügy, meg is csináltam.” [2005])

¹⁶ Kosáry Szekfűnek, keltezés nélkül [1939 tavasza előtt], EKK Ms G 628.

¹⁷ Szekfű Gyula Hóman Bálintnak, 1936. december 3., OSZK Kézirattár [OSZKK] Fond 15/1474.

A levélben említett Otto Zarek (1898–1958) német dramaturg, rendező, népszerű és ismert (újság)író 1933-ban emigrált Budapestre, ahol a Basler National-Zeitung levelezőjeként tevékenykedett, majd 1938 nyarán ösztöndíjjal utazott Londonba, s ott élt 1954-ig, amikor aztán visszatelepült Nyugat-Berlinbe. 1935-ben Kossuth Lajosról látott napvilágot egy német nyelvű regénye, 1938-ban pedig, szintén németül kiadott magyar történetében öt részben, azon belül fejezetekre osztva, több mint 500 oldalon mutatta be ismeretterjesztő formában – jegyzetek és irodalmi utalások nélkül – Magyarország múltját. Műve utószavában Hóman Bálint és Szekfű Gyula szintézisére mint alapmunkára utalt, „amely várhatóan hamarosan [német] fordításban is meg fog jelenni”.¹⁸ Zarek Magyarország-története – magyar támogatással – végül valóban megjelent angol változatban is.¹⁹ Szekfű és Kosáry látatlanban is azt kifogásolták, hogy Zarek felszínesen, hatásvadász zsurnalisztaként, elsősorban a minél nagyobb példányszám elérésére és minél több olvasó megnyerésére törekedve, s nem a kellő szakmai alázattal közeledik a témához.

Kosáryt sokáig élénken foglalkoztatta az eset, hiszen következő levelében megint visszatért rá: „Az amerikai ajánlatot nagy örömmel fogadtam – ismételte hálasan az őt ajánló Szekfűnek. – Ilyen dolgokra szükség van. A múltkori levelemben említettem hazai hivatalos álláspontunk netovábbját, hogy t. i. Zarek magyar történetét hivatalos színűen kiadják Herczeg Ferenc ajánlatára (!). Ez már majdnem túllépi Szabó Dezső [1879–1945] képzeletét is.” Arról is szólt, szerinte minek nem szabadna egy Egyesült Államok-belieknek szóló műben szerepelnie: „Szentiványi [!] írt is egy kedves levelet s mellékelte egy bőséges, »általános elvek« című gépiratot. Az utóbbit a hagyományos jogászai naivitás dokumentumaként lehetne felhasználni. Nem tudom, ki szerkeszti, de szerinte nemcsak az angol s magyar alkotmány »csodálatos egyezését« kell föltétlen kiemelni (amit itt ma már a Canterbury érseknek se hinnének el) hanem pl. azt is, hogy Amerika neve Szt. Imrétől származik. Amire én (nagyon szelíden) azt írtam, hogy a munka szempontjából jobb lenne, ha nem volna muszáj minden ponthoz szigorúan ragaszkodnom. Azt is kérdeztem, hogy mikorra gondolják a kiadást, mert aszerint osztanám be a dolgokat. Erre Szentiványi [!] azt írta, hogy ezt beszéljem meg Amerikával. Azt hiszem, fáj nekik, hogy nem hiszek a csodálatos alkotmányban meg (St.) Amerigóban. Amerikába írtam, onnan még nem válaszoltak. Most azon gondolkodom, hogy az amerikai–magyar keveredés valóban az amerikai s magyar hibák (naivság, lassúság) összegét adja-e.”²⁰ A két negatív érték ez esetben valóban pozitívrá váltott, hiszen a mű viszonylag gyorsan megjelent, s hangvételeben naivnak éppen nem volt nevezhető.

¹⁸ OTTO ZAREK, *Die Geschichte Ungarns*, Humanitas, Zürich, 1938, az idézet: 546.

¹⁹ OTTO ZAREK, *The history of Hungary*, Selwyn-Blount, London, 1939.

²⁰ Kosáry Domokos Szekfű Gyulának, keltezés nélkül [1939. május 19-e előtt], EKK Ms G 628.

Kosáry Domokos külföldi tanulmányútjain vált kész egyéniséggé és érett történésszé. Ösztöndíjai révén széles látókört szerzett, s megtanulta, hogy – mindig „belül” maradván ugyan, de mégis kicsit – kívülről tudja szemlélni hazáját. Minél alaposabban igyekezett megismerni és meg is érteni mások rólunk alkotott képét, véleményét. Ráadásul olyan munkaprogramot tűzött maga elé, amelyhez aztán haláláig következetes maradt. Így – részben nyilván megint csak Szekfű ösztönzésére – bibliográfiákat állított össze a francia történetírás fejlődéséről, az angol nyelven megjelent, Kelet-Közép-Európával foglalkozó írásokról, ezzel is megelőlegezve későbbi hatalmas vállalkozását, a *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* (1951–1958) című, ma is nélkülözhetetlen segédkönyvet. És ezt a látásmódot tükrözte első nagy munkája, az *A history of Hungary* is.

Kosáry 1941-es amerikai útja jelzi, hogy sokan nemcsak tehetséges történésznek, de a nemzetközi porondon is fellépni képes, művelt és intelligens társasági embernek tartották, aki a vérbeli diplomataakra jellemző erényekkel bírt. (Érdekes, hogy mestere végül moszkvai követ, majd nagykövet lett – bár ő nem igazán mozgott otthonosan ezen a porondon –, Kosáry esetleges külügyi szolgálata pedig – bár 1945 után és az 1956-os forradalom idején is fölmerült, mindkét esetben – hamar okafogyottá vált.) Ragyogóan megfigyelte, mi az, amire a külföldiek kíváncsiak a magyarokkal kapcsolatban, s hogyan is kellene minél objektívebben, mégis magyar szempontok alapján megírni a magyar történelmet a magyarul nem beszélő szakemberek és érdeklődők tájékoztatására.

A két világháború közötti időszak idegen nyelvű magyar összefoglalásait tehát Kosáry kötete zárta, a megelőző dualista korszak utolsó hasonló vállalkozása pedig Szekfű *A magyar állam életrajza* című, jegyzetek nélküli, de viszonylag gazdag szakirodalmi hivatkozásokkal kiegészített munkája volt. Lássuk, hogyan és milyen kulturális politikai háttérrel alakult 1920 és 1941 között a többi hasonló kezdeményezés, mi valósult meg belőlük, és miért is hiúsult meg éppen a legnagyobb hatású szintézis, a „Hóman–Szekfű” átdolgozott és rövidített szövegének angol, német és francia nyelvű kiadása.

Trianon hatása – Szekfű és Gragger

1920 a magyar történettudományban is fordulópontot jelentett. Az értelmiség addig is igen erős történeti érdeklődése – és ennek megfelelően a tudományág szerepe is – tovább nőtt, intézményrendszere jelentősen bővült. Ugyanis nemcsak a historikusok, de a szélesebb művelt közvélemény is választ keresett a teljesen jogosan felmerülő, múltat boncoló kérdésekre: hogyan jutottunk Trianonig, mik voltak a – szégyenletes békediktátumnak nevezett –

döntés kiváltó okai, mennyiben voltunk mi magunk vétkesek, és mennyiben hibáztathatók mások – a hazai nemzetiségek, az idegen hatalmak – mind ezért, ki(k) viseli(k) a fő felelősséget és így tovább. Nyilvánvaló volt, hogy komoly, valóban feltáró jellegű feletetet nem pusztán a közelmúlt, hanem a távolabbi történesek vizsgálata, a mélyebben fekvő rétegek elemzése adhat. Emiatt – és sok más tényező, így például a bécsi levéltárak addigi kutatási korlátozásainak feloldása következtében is – a 18. és 19. századi események boncolása a korábbiaknál jóval fontosabbá vált. Mint ahogy a külföld tájékoztatásának igénye is. Ezekre a tényezőkre vezethető vissza a bécsi és a római magyar történeti intézetek alapítása (illetve Róma esetében újbóli létrehozása; 1920 és 1923), és oda magyar állami ösztöndíjakkal fiatal tehetségek kiküldése. A történettudomány térnyerését nagyban segítette még, hogy a Bethlen István (1874–1946) nevével fémjelzett korszaknak a miniszterelnök mellett a legrátermettebb, államférfiúi érdemeket felmutató politikusa az a gróf Klebelsberg Kuno volt, aki már 1917-től betöltötte a Magyar Történelmi Társulat elnöki tisztét.²¹

1920-ban a magyarság történetét egészében vagy részben áttekintő, különböző szempontból összegző idegen nyelvű kiadványok sora jelent meg. Természetesnek tartom, hogy számos kiváló, a napi politikai harcokba egyébként nem szívesen beavatkozó historikus is a politika szolgálatába szegődött, hiszen nem voltak hajlandók elfogadni az elfogadhatatlant: a békekonferencia által tervezett országcsönkítést. A pozsonyi és a debreceni egyetem már 1918 végén tiltakozott a magyar állam várható felosztása ellen. Történeti érvek sokaságát hangoztatták a „művelt világhoz” intézett kiáltványokban, melyek szerzői között ott találjuk R. Kiss Istvánt (1881–1967) és Holub Józsefet (1885–1962). A legjelesebb történészek közül Angyal Dávid (1857–1943) fogalmazta a Magyar Tudományos Akadémia szózatát, Domanovszky Sándor (1877–1955) a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája füzetét, de Marczali Henrik (1856–1940) és Hóman Bálint (1885–1951) is megszólalt az ügyben.²² Szinte nem is volt nevesebb magyar történetíró, aki kimaradt volna a sorból.

²¹ Minderről bővebben lásd UJVÁRY GÁBOR, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”,* Ráció, Budapest, 2010 (a kötet több tanulmánya is szől erről).

²² ANGAL Dávid, *A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh Akadémiának,* Hornyánszky, Budapest, 1920; DOMANOVSKY Sándor, *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve,* Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Budapest, 1920; MARCZALI Henrik, *A béke könyve. A múlt tanulságai,* Athenaeum, Budapest, 1920; HÓMAN Bálint, *A magyarság megtelepülése,* Szabad Lyceum kiadványai, Budapest, 1920. Minderről bővebben: GLATZ Ferenc, *Trianon és a magyar történettudomány,* Történelmi Szemle 1978/2., 411–421; PALLÓS Lajos, *Területvédő propaganda az első világháború után. Nem! Nem! Soha!,* Rubicon 1997/1., 6–29; VÁRDY Béla, *Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban,* Aetas 2003/3–4., 286–305.

Míg ezek a történetpolitikai írások sem itthon, sem külföldön nem váltottak ki különösebb érdeklődést, addig Szekfű nagyívű és terjedelmes esszéje, a *Három nemzedék* – amely szűkebb szempontból nem tekinthető szaktudományos munkának – óriási hatással volt a magyar értelmiségre; nemcsak 1920-ban, hanem a későbbiekben is, amit rövid időn belüli (1920–1942 közötti) hét kiadása bizonyít. S bár kétségtelen, hogy Szekfű egy előre elgondolt hanyatláskonceptió alapján dolgozott – mint oly sokan szerte a világban a háború után – s művét ideologikus elemek sora szőtte át, olvasatomban a *Három nemzedék* alaphangját mégiscsak a gyakran szinte önmarcangolásba forduló kritikai szemlélet, a magyar hibák, sőt bűnök ostromozása adja. Szekfű nem szajkózta az akkoriban túlságosan is gyakran hangoztatott, önfelmentésként is kiválóan alkalmazható összeesküvés-elméletet, miszerint a hálátlan Nyugat és a bosszúszomjas szomszéd országok okozták Magyarország tragédiáját.

Rengetegen elemezték már e rendkívüli erővel, néha bizony elemi dühvel írt alkotást. Arra viszont tudomásom szerint még senki sem hívta fel a figyelmet, hogy Szekfű németül is szeretne volna megjelentetni. Valószínűleg 1922 tavaszán írta Gragger Róbertnek, a berlini tudományegyetem Magyar Intézete vezetőjének (aki egyébként Szekfűhöz hasonlóan szintén Eötvös-kollégista volt): „most a Három Nemzedék német kiadása dolgában tárgyalok egy müncheni céggel, a »Bibliothek der Weltgeschichte« [ez a korszak egyik legismertebb német nyelvű történeti sorozata volt – U. G.] számára, melyet Karl Alex[ander] v[on]. Müller [német történész, 1882–1964] szerkeszt. [...] Azt hiszem, élvezhető stílusban lefordítva a könyv nem lenne rossz szolgálat nekünk szegény magyaroknak. Persze [...] prófétai, lírai és szélsőséges részekről megtisztítanám, sokat összevonnék benne, s egy csomó politikai, történeti és statisztikai dátumot belevennék.” E szerint Szekfű nagyon is tisztában volt vele, hogy nagyesszéjében néha forrongnak az indulatok, néha túlcsoordult a líra – s olykor hiányzott a kellő történeti háttérfestés is. „Nagyon hálás volnék – folytatta –, ha alkalmilag útbaigazítást adnál a tekintetben, mivel Te tudod legjobban, mi érdekli a német közönséget [...]”²³ Gragger még 1924-ben is visszatért a fordítás tervére, immár azt tanácsolva, hogy a Magyar Intézet jelessen meg Szekfű kötetét: „A 3 nemzedéket nem engedhetem; meg kell lennie németül is. Engedd meg, hogy lefordítsuk s kiadjuk” – kérte.²⁴

Gragger azonban nem csupán erre kívánta megnyerni Szekfűt. Hasonlóképpen arra is rá akarta venni a nála négy esztendővel idősebb barátját, hogy az előkelő német – napjainkban is működő, színvonalas tudományos szak-

²³ Szekfű Gyula Gragger Róbertnek, é. n. [1922?] május 23., Berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Magyar Szemináriuma, a Magyar Intézet iratai, Gragger Róbert iratai, levelezése [a továbbiakban: Humboldt Egyetem, Gragger iratai], 1920–1922.

²⁴ Gragger Róbert Szekfű Gyulának, 1924. december 24., EKK Ms G 628.

irodalomra specializálódott – kiadónál, a Walter de Gruyternél megjelenő vállalkozásába, az *Ungarische Jahrbücher*be írjon. A kiváló sorozat – amelyben kezdetben több füzet alkotott egy évkönyvet – 1921 és 1943 között jelent meg. Főképp olyan írásokat közölt, amelyek a graggeri – meglehetősen tág – hungarológiaértelmezés alapján a magyar bölcsészet- és társadalomtudomány legújabb eredményeiről számoltak be, és érdekesek lehetnek a magyar témák iránt érdeklődő, de magyarul nem tudó német közönségnek is. A történelem – mellette az irodalom- és a művészettörténet – kétségtelenül az egyik fő profilja volt a színvonalas periodikának, amelyben még számos néprajzi, földrajzi, gazdasági, jogi stb. tematikájú írás is megjelent: azaz minden olyan tudományterület szerepet kapott benne, amely felkelthette a Magyarország iránt nyitott német értelmiség érdeklődését; tehát ami Gragger szemében hungarológiának számított. Az évkönyv különösen értékes rovata volt gazdag, a legfontosabb magyar könyvújdontságokról beszámoló könyvszemléje.

Amikor Gragger a *Jahrbücher* második füzetét megküldte Szekfűnek, a következőképpen vázolta elképzeléseit, miközben saját munkája rendkívüli nehézségeit is érzékeltette: „Nem tudom ugyan még véleményedet az elsőről ill. az ott kifejtett programomról. De nagyon szeretném, ha a te közreműködésedet sikerülne megnyernem ehhez a munkához. Láthattad, hogy nem egyéni akcióról van szó, mint a magyar törekvésekben oly gyakran, hanem szervezetet iparkodom létesíteni, amely a magyar kérdések tárgyalására a legarravalóbbakat egyesítse, és kapcsolatba hozza a nemzetközi tudományos élet mindazon jeleivel, akik a problémák iránt érdeklődnek. Ez a célja ama Wissenschaftlicher Beiratnak [tudományos tanácsnak], melynek tagjai közé szeretnék Téged is számítani. [...] Én nagyon nagy súlyt helyezek arra, hogy nemesebb anyaggal léphessen ki a folyóirat, mint amilyent eddig szereztem sikerült. A tisztán anyagösszehordás Scyllája és az üres adatnélküli értekezés Charybdise között nagyon kevés az olyan szerző, aki mondanivalóját átgondolva, szellemével átgűrve és érzéseinek tűzével összeforrasztva adja elő. Ez a nagyon kis számú magyar író közt Téged mindig első sorba helyeztelek. [...] Könyvedről [a *Három nemzedékről*] kimerítő, hosszú ismertetést írtam. Most hogy elkészült, eldobtam. Neked magadnak kell róla írnod, illetve előadnod azt, amit az idegen közönségnek előadni kívánsz belőle. [...] Mivel egyelőre nincs módomban, hogy előszóval tegyem, ezúton szeretném tárogató riadójjával megnyerni a Te lelketet ennek a vállalkozásnak [a *Jahrbücher*nek]. Vagy igazán meddőnek tartasz olyan próbálkozást, amely komoly, számba vehető orgánumot akar fenntartani a magyar kérdésnek a nemzetközi tudományban?”²⁵

²⁵ Gragger Róbert Szekfű Gyulának, 1921. május 20., EKK Ms G 628.

Szekfű szinte azonnal válaszolt: „Amennyire jól esett leveled szíves melegsége, annyira sajnálom, hogy sejtellemnek igaza van: utóbbi évben több jelből arra következtettem, mintha Te azt hinnéd rólam, hogy én bármi okból idegenkedem Veled a berlini kultúrmunkában részt venni. [...] Ezt ugyan nem mondhatom meg, mert hiszen semmi se tart vissza, de igen köszönöm, hogy alkalmat adsz e dolog tisztázására, mely köztünk olyan különös módon lebeg, elintézetlenül. Ha én kutatom, miért gondolod, hogy én idegenkedem a közreműködéstől és mi lehet ezen szupportált [elviselt, eltűrt] idegenkedésem oka, nem tudok mást elképzelni, mint hogy nekem a lelkemben valami kis árnyféle lenne azóta, hogy a berlini pozícióra Te mentél el, mikor valamikor az itteni bécsi körök (Fournier [August, osztrák történész és politikus, 1850–1920], Redlich [Oswald, osztrák levéltáros-történész, az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke, az MTA tiszteletbeli tagja, 1858–1944]) felajánlták nekem, hogy odasegítenek engemet. Azt mondtam: árnyféle, egyéb komolyabb érzelmet bizonyára öntudatlanul se tételezhetél fel róla, mikor köztünk egyébként oly őszinte viszony áll fenn. [...] Igen kérlek, ne neheztelj, ha én talán brutális ujjakkal nyúlok e dologhoz. De kell, hogy köztünk semmi kiadatlan és tisztázatlan ne maradjon, a mi együttműködésünket semmi árny ne zavarja.” Szekfű érezhető – de már nem Gragger miatti – megbántottsággal így folytatta: „Hidd el nekem, én soha komolyan nem gondoltam, hogy a bécsi állást bármi más, pesti vagy berlini hivatallal felcseréljem. Nekem itt a gyökerem, a levéltárban, a függetlenségben, melyet a levéltár és az otthoni dolgoktól távollét biztosít. Én itt jól érzem magam, ambícióim nincsenek, nem bánt, hogy nem vagyok professzor, az sem, hogy hivatalos ranglétrán elmaradok s pl. másfél év óta nem tudok a pesti Külügy rosszindulata miatt hozzájutni az osztálytanácsossághoz, ami nekem jár. Teljesen kárpótól a fizikai egyedülállóság és a lelki szabadság. Néha, mikor az otthoni nyomorúságok mégis elkésérítettek, gondoltam a hivatal elhagyására, de nem azért, hogy újabb hivatalt vállaljak. Ilyen levezető szelep nálam az a gondolat, hogy ha végképp le kellene mondanom a magyar kultúra jövőjéről (a mi korunkban), s nem volna lehetőségem tovább szolgálni, elmennék Németországba (melyet szeretek), s ott könyvkereskedő-segéd, legjobb esetben kiadói hivatalka lennék, amiről én Goossal [Roderich Gooss/Goos, erdélyi születésű osztrák levéltáros-történész, 1879–1951] többször beszéltem. De hivatalt magamnak nem tudok mást elképzelni, mint a bécsit. [...] Írásommal is szívesen szolgálnék, s itt egyedül az én munkatömegem tartott eddig vissza. [...] Ez a mentésem, hogy eddig nem küldtem cikket, holott folyóiratod nekem, a Te bevezetésed hozzá és az egész beosztás annyira tetszik, hogy mindenképp jól esnék magamnak, ha abban valami tőlem megjelenhetnék.” Végül biztosította Graggert arról: „Mi kettőnk közt semmi árnyéknak nem szabad maradni.

Bármennyire különböző vérmérsékletűek vagyunk is és külső életünk különbözőleg alakult is ehhez képest, kétségtelen, hogy életcélunk és kulturális nézeteink *mindenben ugyanazok*.” Utóiratban még azt is megjegyezte: „Nagy kár volna, ha 3 Nemzedékről ismertetésedet nem adnád ki!!!”²⁶

Gragger és Szekfű kapcsolatának eddig ismeretlen részleteiről azért szoltam bővebben, mivel gondolataik éppen a tárgyilagos és lehetőleg objektív hangú külföldi magyar kulturális és tudományos propaganda körül forogtak. Gragger az *Ungarische Jahrbücher* mellett egy másik sorozatot is útjára indított: az 1929-ig 24, a negyvenes évekre már több mint 40 kötetben kiadott, mindenekelőtt Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó, terjedelmesebb írásokat közlő *Ungarische Bibliotheket*. Az utóbbi szerzői ismert német szakemberek és az akkori magyar kulturális-tudományos élet legjelesebb képviselői voltak. Német részről Franz Carl Heinrich Babinger (1891–1967), Josef Sinz (?–?), Ludwig Spohr (?–?), Arno Winkler (1889–?), Konrad Schünemann (1900–1940), Walter Raichle (?–?), Arno Bussenius (1894–?), Josef Kuckhoff (1878–1944), Gottfried Fittbogen (1878–1941). Magyar oldalról pedig a neves ókorkutató, Alföldi András (1895–1981); a 20. század egyik legismertebb zeneszerzője-zenésze-zenetudósa, Bartók Béla (1881–1945); az ismert antropológus Bartucz Lajos (1885–1966); Gragger utódja, az irodalomtörténész Farkas Gyula (1894–1958); a magyar pénzügytörténet alapítója, Fellner Frigyes (1871–1945); a kiváló középkorász, későbbi kultuszminiszter, Hóman Bálint (1885–1951); a szintén kultuszminiszter Klebelsberg Kuno (1875–1932); az ismert kultúrfilozófus, Kornis Gyula (1885–1958); a rendkívül felkészült közigazgatási szakember, Magyary Zoltán (1888–1945); a nyelvész Szinnyei József (1857–1943); a nagy hatású esztéta és germanista Thienemann Tivadar (1890–1985) és maga Gragger Róbert is.

Gragger – e két sorozat mellett – még a magyar kultúra történetét és akkori helyzetét feltérképező lexikon kiadását is tervezte. E munkában ismét számított Szekfű közreműködésére és tanácsára. „Nagy fába vágtam fejszém – tudósította őt 1924 végén –: Reallexikon der ungarischen Kultur. Minden magyar kultúrjelenséget tudományos cikk formájában adnánk. Légy szíves írd meg, mely címszokat vállalod. Szeretném pl. Volkscharakter-t [népkarakter]. Gondold meg, mit tartasz szükségesnek. A nagy nomenklatúrát, a címszók jegyzékét már összeállítottam s nemsokára leíráthatom a cédulákról. Eckhart [Ferenc, 1885–1957] melyeket vállalná? gazdaságtört. stb. Károlyi [Árpád, 1853–1940] kapható-e? Ezzel a munkával most megmutathatjuk, mit dolgoztunk eddig s mink volt és van, hic Rhodus.”²⁷

²⁶ Szekfű Gyula Gragger Róbertnek, é. n. [1921.] május 23., Humboldt Egyetem, Gragger iratai, 1920–1922.

²⁷ Gragger Róbert Szekfű Gyulának, 1924. december 24., EKK Ms G 628.

Gragger nagyszabású elgondolása azonban sajnos már nem valósult meg. Bár a kötet munkálatait elkezdte, korai, 1926-ban bekövetkezett halála után az őt követő intézetigazgatók – rövid ideig Gombocz Zoltán (1877–1935), majd utána jóval hosszabbig Farkas Gyula – már nem gondoltak a lexikon befejezésére és megjelentetésére. Érdekeséggént jegyzem meg, hogy Gragger utódlása hosszasan elhúzódott, s csak nagy nehézségek árán oldódott meg Farkas Gyula kinevezésével. Elsősorban azért, mert Gragger valóban pótolhatatlannak bizonyult. Gerevich Tibor mellett minden idők legkiválóbb magyar kultúrdiplomataja volt. Mindenesetre az utódok között Szekfű neve is többször felmerült. Ő azonban, mivel Bécsből hazatérve jó egy éve nevezték ki Budapesten egyetemi tanárnak, nem kívánta az újbóli életmód- és helyváltoztatást.²⁸ Annak ellenére, hogy (mint láttuk) 1921-ben még némi sértődöttséggel írta Graggernek, miszerint ő is lehetne a helyén, hiszen korábban javasolták személyét a berlini magyar tanszék élére.

Szekfű mély érzésű, szép nekrológban búcsúztatta 39 évesen elhunyt barátját.²⁹

A kulturális külpolitika szerepe

Gragger kiadványpolitikája a magyar kormányzat támogatását is élvezte. Bár Gragger a porosz alapítású és fenntartású berlini egyetemen dolgozott – és majd csak 1924-től lesz magyar köztisztviselő is, amikor a magyar szervezésű Collegium Hungaricum igazgatójává nevezik ki –, periodikáját és könyvsorozatát a porosz mellett a magyar állam finanszírozta. E kettős szubvenció a későbbiekben is megmaradt. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élére 1922-ben kerülő Klebelsberg Kuno elképzeléseiben ugyanis kitüntetett szerepet kapott a kulturális külpolitika. Mindez természetes is volt, hiszen 1927-ig – részben még azután is – a klasszikus diplomácia lehetőségei rendkívül szűkek maradtak. Magyarország a trianoni békeszerződés „pozitívumaként” önálló és független országgá vált, 1526 óta először irányíthatta önállóan a külkapcsolatait. Ugyanakkor ez rendkívüli nehézségekbe ütközött, hiszen – a semleges, de nem jóindulatúan elfogulatlan Ausztria kivételével – olyan ellenséges országokkal volt körbevéve, amelyek kiváló nyugat-európai kapcsolatokkal bírtak, s szinte törvényszerűen utasítottak el minden magyar

²⁸ Lásd például: Klebelsberg Kuno Carl Heinrich Beckernek, 1926. december 2., Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, NI. C. H. Becker, 5754. A levél megtalálható még: OSZKK Levelestár. Klebelsberg itt kifejti, hogy Szekfű lenne Gragger legalkalmasabb utóda, azonban ő éppen most készíti újkori magyar történelmi összefoglalóját, és bűn lenne őt kiszakítani munkájából, mielőtt azt befejezné.

²⁹ SZEKFŰ Gyula, *Gragger Róbert művelődésünk történetében*, Minerva Társaság, Budapest, 1927.

diplomáciai kezdeményezést, hiszen Magyarország egykori területéből jókora darabokat hasítottak ki, ráadásul magyar anyanyelvű milliók lakták a történelmi Magyarország felosztása által megnövelt új hazájukat.

Ebben a helyzetben Klebelsberg programjában kiemelt szerepet kapott a kulturális diplomáciai hálózat kiépítésének és erősítésének célja, melynek kidolgozásában olyan tanácsadói voltak, mint Gragger Róbert vagy Gerevich Tibor. Ez részben a tehetséges fiatalok, a jövő magyar kulturális elit külföldi továbbképzését szolgálta. Kialakításában Szekfű is segédkezett, aki a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapításában és első éveinek munkájában vett tevékenyen részt, s ennek volt későbbi kedvezményezettje Kosáry Domokos is. Az akció során a két – már említett – történeti intézet (Bécs és Róma) mellett három Collegium Hungaricum (1924: Bécs és Berlin, 1927: Róma) és egy félig-meddig Collegium Hungaricum-típusú intézmény (Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda [1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ]) jött létre. Az összes kizárólag magyar támogatással működött. De nem csak ide jelentkezhettek a tehetséges fiatalok. Mellettük ugyanis más országokba és külföldi városokba igyekvő ifjú kiválóságokat is felkaroltak magyar állami ösztöndíjak adományozásával.

A történeti intézetek és a Collegium Hungaricumok az elitképzés melletti másik fő feladata már kifejezetten (kulturális) külpolitikai jellegű volt. Magukat az ösztöndíjasokat is „diplomátáknak” tekintették, akik a fogadó városok egyetemein és kutatóintézeteiben képviselik a jövő magyar tudományosságát. Ugyanakkor a külföldi magyar intézetek rendezvények szervezésével és kiadványok terjesztésével is igyekeztek népszerűsíteni a magyar kultúrát. A kulturális diplomácia szerepe a húszas években tehát rendkívül felértékelődött. Ezen a területen ugyanis eredményt – s ez máig élő tanulság – csak közvetve, a kultúra és a tudomány eszközeivel, nem pedig direkt – gyakran eleve gyanús – politizálással lehet elérni. Csakis így válhat legalább részben valóra, amit minden állam szeretne: hogy minél jobban megismerjék és megértsék hazája törekvéseit, ezáltal talán megszeressék őket – vagy legalábbis ne nézzenek rá ellenségesen. Ha ez sikerül, szerencsés esetben gazdasági és politikai haszonra is váltható. Ezt érezték meg kiválóan Klebelsberg és segítői, amikor Magyarország kényszerű elzártságából erényt kovácsoltak, és elérték, hogy a kulturális külpolitika részben pótolja a sokszor teljesen sarokba szorított klasszikus diplomáciát.

Így nyílt lehetőség a dualizmus idején – jórészt a külpolitikai szuverenitás hiánya és a nemzetiségi kérdés kezelésének módja miatt – sokszor egyáltalán nem, jobb esetben pedig félreismert magyarságkép fokozatosan romló külföldi megítélésének javítására, kedvezőbbé formálására. Ahogyan Han-kiss János, a debreceni Nyári Egyetem megálmodója és – Klebelsberg támo-

gatásával – 1927-ben egyik alapítója (a korszak egyetlen kultúrdiplomáciáról szóló kötetének szerzője) a kulturális külpolitika feladatáról szólva kijelentette: ennek célja „a) a magyarságot minden vonatkozásában ismertté tenni; jóvátenni a múlt mulasztásait s különösen az osztrák spanyolfal okozta mérhetetlen károkat; b) a nemzetek versenyében minél előbbre vinni Magyarországot; c) a revízió ügyét előmozdítani”.³⁰ (Az utóbbi gondolat józan embernek ma már nyilvánvalóan nem lehet szándéka, de ne feledjük, hogy a két világháború közötti magyar politikában a – pontosan meg nem határozott mértékű – revízió követelése a „legkisebb közös politikai többszörös” volt; ebben a kérdésben a szélsőjobbtól a szélsőbalig szinte mindenki egyetértett.)

Ebbe a közegbe illeszkedett a – szintén a fáradhatatlan és elsőrangú szervező, Gragger Róbert kezdeményezésére létrejött – Külföldi Magyar Intézetek Szövetségének határozata. Maga a szövetség csak egyszer, 1925 májusában, Berlinben ülésezett. Gragger halála után nem volt már, aki további működését fenntartsa és szorgalmazza. Találkoztunkon mindenesetre – többek között – megegyeztek abban, hogy „külföldre irányuló” munkájukban „a külföldi magyar tud[ományos]. intézményeknek szigorúan tartózkodniuk kell mindennemű politikai és propagandisztikus tevékenységtől és csakis tudományos és ismeretterjesztő működésre vannak hivatva”. (Az előbbieket értelmében persze a kizárólagos politikamentes tevékenység politikai célokat is szolgált, még ha nem is törekedett erre, és igen színvonalasan tette ezt.) Illetve: „Elsőrangú fontosságú az ungarológia intenzív művelése ill. az idevágó összefoglaló munkáknak nyugati nyelven való megírása és megjelentetése. Különösen nagy súly helyezendő az egyes nemzetek Magyarországgal való kapcsolatainak tudományos feldolgozására (politikai, történelmi, irodalomtörténeti, nemzetgazdaságtani szempontból). Ennek előmozdítására pályadíjak tűzendő[k] ki, az ilyen legjobb munka megírására Gragger Róbert egyidejűleg 100 M[árk].-át ajánl meg. [...] A külföldre való hatás szempontjából fontos a tudományos orgánum. Ezen célból minél intenzívebb szellemi támogatást kell nyújtani az Ungarische Jahrbüchernek és a Revue des Etudes Hongroises-nak, el kell látni a külföldi tud[ományos]. folyóiratokat magyar vonatkozású könyvek ismertetésével és önálló cikkekkkel. [...] Állandó közvetlen kapcsolatot kell létesíteni a külföldi tudományos élet kimagasló képviselőivel és érdeklődésüket mindenképpen az ungarológia iránt felkelteni.”³¹

A dokumentum a magyar kulturális diplomácia törekvéseivel összhangban álló, igényes programot adott, amikor a tudományosság követelményét hangsúlyozta, és a Gragger által 1921-ben alkotott hungarológia-fogalom értelmében a nagy világnyelveken magyar vonatkozású összefoglaló munkák

³⁰ HANKISS János, *A kultúrdiplomácia alapvetése*, Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1936, 17.

³¹ Gragger Róbert Magyar Zoltánnak, 1925. május 20., OSZKK Levelestár.

kiadásának, illetve az idegen nyelvű, Magyarországgal foglalkozó periodikák – valamint a külföldi lapokban magyar tárgyú írások – megjelentetésének szükségességét állította előtérbe. Mindez a külföldi magyar intézetekben, illetve a külföldi magyar tanszékeken és lektorátusokon dolgozó magyar tudósok feladata lett volna.

Bár Gragger szándékai csak félig-meddig válhattak valóra, néhány részeredmény mégiscsak született. Több olyan folyóirat indult ugyanis, amely a magyarsággal kapcsolatos hazai és külföldi kutatások legfontosabb eredményeiről tájékoztatta a magyarul nem értőket. A sort a már említett, mindmáig példának tekintett *Ungarische Jahrbücher* (1921–1943) nyitotta (nem véletlen, hogy két, napjainkban is megjelenő vállalkozás is elődjének tekinti: az *Ural-Altaische Jahrbücher* [1952-től] és az *Ungarn Jahrbuch* [1969-től]). Ezt követte a *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* (1923–1935), a *Revue des Études Hongroises* (1928–1935), a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) és a *The Hungarian Quarterly* (1936–1944). Utóbbi kettő mögött fő támogatóként a külügyminisztérium és Bethlen István is ott állt (aki aztán a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet* francia és angol fordítását is támogatta), illetve minden idők talán legszínvonalasabb magyar periodikuma, a *Magyar Szemle* és annak szerzői gárdája is fontos szerepet kapott megjelenésükben.³² Valamennyi említett újságban számos történeti tanulmány látott napvilágot.

A korszak második felében kifejezetten történettudományi profillal jelent meg Lukinich Imre kezdeményezésére az *Archivum Europae Centro-Orientalis* (1935–1944), melynek kilenc kötetében főleg német, mellette francia, angol és olasz nyelven is közzétettek írásokat. 1943-tól a Hóman Bálint vezette Teleki Pál Tudományos Intézet bábáskodásával, Kosáry Domokos és Benda Kálmán (1913–1994) szerkesztésében (szerkesztőbizottsági elnökként Eckhardt Sándorral [1890–1969] a hátuk mögött) adták ki a francia nyelvű *Revue d'histoire comparée*-t, amely mindenekelőtt a közép- és kelet-közép-európai népek összehasonlító történetével foglalkozó tanulmányokat és könyvismertetéseket közölt (1949-ig állt fenn). Erre a folyóiraatra a külpolitikai vonalvezetésében erősen németbarát Hóman Bálint adta az áldását, ami megintcsak bizonyítja, mennyire hibás leegyszerűsíteni és mindenben feketére festve elítélni az ő működését. A szaktudományban ugyanis Hóman nem ismert tréfát; számára a minőség volt a mérce. A korabeli német történetírást amúgy sem különösebben értékelte, sőt – szemben mondjuk Mályusz Elemérrel (1898–1989) – még annak nívós vonulatait sem igazán becsülte.

³² Bővebben lásd OSZKK Fond 1/322. Vö. FRANK TIBOR, *A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944*, Filológiai Közlöny 1978/1., 55–65; UÓ., *To Complay with English Taste. The Making of The Hungarian Quarterly 1934–1944*, *The Hungarian Quarterly* 2003 112–124; FARKAS MÁRIA, *A Nouvelle Revue de Hongrie mint kultúrákövetítő folyóirat*, Gondolat, Budapest, 2004.

E periodikák mellett értékes, a külföldi intézetekhez kötődő sorozatok is nyomdába kerültek. A Bécsi Magyar Történeti Intézet (1933-tól: Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet) igazgatója – az indulásakor Szekfűt sokban segítő, vele később is állandó kapcsolatban, néha pedig vitatkozó levelezésben álló – Angyal Dávid 1931-ben indította útjára az ottani ösztöndíjasok kutatómunkájáról beszámoló *Évkönyveket*. Ezek 1940-ig – elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával – összesen tíz kötetben, magyar és német nyelvű értekezéseket hoztak, közülük számos még napjainkban is jól hasznosítható. (Részben bécsi kutatásokon alapult a mintaszerű forráskiadvány-sorozat, a *Fontes, a Források Magyarország újabbbkori történetéhez* is, amelyben a kútfőket mindig eredeti nyelvükön közölték – ugyanakkor a terjedelmes bevezetők és a jegyzetek magyar nyelvűek voltak.) A bécsi Collegium Hungaricumnak is létezett önálló kiadványa, a *Collegium Hungaricum Füzetei* (1928–1934), ennek 13 kis kötetéből – több történelmi mű mellett – azonban csak kettő (orvosi, illetve paleontológiai tárgyú írás) volt német nyelvű.

A Római Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum (amelyet a kezdetek után egyre inkább Római Magyar Akadémiának neveztek) is több történelmi sorozatot jelentetett meg. Közülük olasz (vagy részben olasz) nyelven a következőket: *Pubblicazioni dell’Istituto Storico Ungherese di Roma* (1925–1929, öt kötet); *A Római Magyar Intézet Kiadványai. Pubblicazioni della R. Accademia Ungherese di Roma* (1931–1936, négy kötet); *Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d’Ungheria di Roma* (1937–1942, négy kötet).

Történészek szintézisei

Trianon sokkhatása a historikusokat érintette a legérzékenyebben. Nem akadt közülük senki, aki a békeszerződést elfogadta és akár csak részleteiben is helyeselte volna. Ugyanakkor az ide vezető út kutatását számosan szorgalmazták. Ennek következtében a megelőző két évszázad történetének, a nemzetté válás folyamatának, a nemzettudatnak és a nemzetiségi kérdésnek az elemzése került az előtérbe. És természetesen rögtön jelentkezett az igény: új összeállításokban mutassák be idegen nyelveken is, hogy milyen igazságtalanság történt a magyarokkal Trianonban. Ez annál is inkább indokoltnak tűnt, mivel a környező országok historikusai – és több nyugat-európai történész is – a magyar feudális urak nemzetiségi elnyomása alóli felszabadulásként üdvözlötték a változásokat, a régmúltba is visszavetítve az akkor még nem is létező nemzetiségi ellentéteket. Ráadásul a magyar revíziós politika érvrendszere is elsősorban történeti hivatkozásokat használt, kimutatva, hogy a nagyjából homogén ország miként vált az oszmán hódítás nyomán soknemzetiségű

állammá, s emellett – a tényektől kissé elrugaszkodva – a 19. századi magyar nemzetiségi politika türelmes és megértő jellegét hangsúlyozta, miközben kiemelte, hogy az utódállamokba került magyarság helyzete rosszabb, mint az egykori magyarországi nemzetiségeké volt (amiben volt is némi igazság).

Különböző revíziós szervezetek kiadásában rengeteg kötet és brosúra látott napvilágot idegen nyelven is. Ezek azonban többnyire kritikán aluli, a „magyar igazságot” gyakran vállalhatatlan fordításokban szajkózó, végtelesen elfogultság írások voltak. Korábbi nemzetiségeinket hol pocskondiázták, hol pedig az egekbe emelték, mondván: ők is az egykori anyaföldhöz kívánnak visszatérni. Nem csoda, hogy ezek a jó szándékú, de negatív hatású propagandairatok – melyeket a világ minden pontjára elpostáztak – a kutyát sem érdekelték külföldön. Megérdemelt nyughelyük a papírkosarak lettek, és ottani hírünket sem növelték: jobb esetben megmosolyogták őket, ha nem éppen azt gondolták, hogy „ezek” ugyan megérdemelték... A nyers fogalmazás megengedhetőnek látszik, hiszen a józanul és reálishan gondolkodó politikusok – Bethlen Istvántól kezdve Klebelsberg Kunón át Teleki Pálig és Kozma Miklósig (1884–1941) – már keletkezésük idején hasonlóan nyilatkoztak e kétes értékű, remélt céljukkal éppen hogy szembemenő, inkább ártó, mint hasznos irományokról.

Klebelsberg a *Palazzo Falconieri* (a Római Magyar Intézetnek – benne a történeti intézetnek is – otthonul szolgáló, Francesco Borromini [1599–1667] tervezte kora-barokk palota, amely még napjainkban is a legértékesebb külföldi magyar ingatlan) című cikkében írta 1927 novemberében: „Nyilvánvaló, hogy politikai helyzetünket a világban csak akkor javíthatjuk meg, ha a nagy nemzeteknek rólunk alkotott összitélete is megjavul. Innét van az, hogy igen sokan propaganda után kiáltanak, innét van az, hogy lelkes hazafiak azt kívánják a kormánytól, hogy különösen a külföldi sajtóban szervezzen propagandát a magyar igazság, a magyar érdekek védelmére, csak hogy minden propagandának újabban rossz a híre, a szervezett propaganda pusztá gyanúja már bizalmatlanságot vált ki. Ezért a szó közönséges értelmében vett propagandától nem sok jót várhatunk. Szerencsére mesterséges akciók porhintésére nincs is szükségünk. Olyan nagy ennek a nemzetnek belső értéke, hogy elégséges a magyarság valódi mivoltát a külfölddel is megismertetni és legott ezrével teremnek barátaink. Nem szeretném hát ezt a munkát sem kultúrpropagandának, sem kultúrdiplomáciának nevezni. Csak tárgyilagos ismertetése annak, hogy mit jelent a magyar művelődés.”³³ Gondolatát számtalanszor megismételte, és többször figyelmeztetett arra: „Jóakaró, de tájékozatlan hazafiak a külföldön mindig propagandát követelnek a kormánytól, miköz-

³³ KLEBELSBERG Kuno, *Palazzo Falconieri* = Uő., *Neonacionalizmus*, Athenaeum, Budapest, 1928, 107–108.

ben feledik, hogy nem lehet port hinteni a világ nemzeteinek szemébe s egyedül a tetteknek és alkotásoknak van kapacitáló erejük. Ha mi most megmutatjuk a hozzánk seregülő idegen szaktudósoknak, hogy gúzsba kötve is *tudománypolitikai téren mit tudunk alkotni*, ez a szemle hasonlíthatatlanul többet ér, mint bárminő szóbeli vagy írott propaganda.”³⁴

A komoly történészek valóban távol tartották magukat a Klebelsberg és mások ostromozta propagandakezdeményezésektől. Jól tudták, hogy külföldön csak olyan munkákkal érhetnek el bármiféle eredményt, amelyek magyar szempontúak ugyan – hogyan másként is tudna írni egy magyar történész? –, de mégsem esnek túlzásokba, igyekeznek tárgyilagosak maradni, és tudományos szempontból támadhatatlanok vagy legalábbis nehezen kétségbe vonhatóak.

Az I. világháború után Domanovszky Sándor vállalkozott először egy szakmailag is értékelhető magyar történeti összefoglaló német nyelvű kiadására. Ismert és népszerű sorozatban – amelyet két, később a nemzetiszocializmust támogató historikus, Alexander von der Müller (1882–1964) és Otto Westphal (1891–1950) szerkesztett –, a *Bibliothek der Weltgeschichte*-ben (*A világtörténelem könyvtárában*) jelent meg 13 fejezetre tagolt, majd 400 oldalas munkája. Ennek több mint a felében a középkort, valamint az oszmán hódítás és az önálló Erdély történetét mutatta be, de irodalomjegyzék és jegyzetek nélkül. Domanovszky az előszóban utalt rá, hogy Csuday Jenő (1852–1934) 1899-es műve (*Die Geschichte der Ungarn*, Bodenburg, Berlin, 1899) óta nem adtak ki német nyelvű Magyarország-történetet, Szekfű „érdemdús” *A magyar állam életrajza* kivételével, „amely azonban kifejezetten az állami élet nagy problémáival, nem pedig az események [értsd: politikai történések] bemutatásával foglalkozik, hiszen azok ismeretét feltételezi”.³⁵

A következő áttekintés Balanyi György (1886–1963) munkája volt, amely a Szent István Akadémia égisze alatt 1930-ban németül, angolul, franciául és olaszul egyszerre jelent meg. A karcsú, – a fordításoktól függően – 90 oldal körüli kis kötet inkább a propagandairatok, mint a komoly tudományos tanulmányok közé tartozott. Arányai sem voltak igazán szerencsések: terjedelme hatvan százalékban a Mohácsig tartó időszakról szólt. Ráadásul Magyarországon jelent meg, ami a külföldi terjesztést szinte reménytelenné tette – legfeljebb az ide látogató turistáknak szolgálhatott sietős olvasmánnyként. Balanyi főleg azt ecsetelte, mi mindent köszönhet a magyaroknak a világ. Ez kétségtelenül megdobogtathatta a magyar olvasók szívét, ám egy idegen már

³⁴ KLEBELSBERG KUINO, *Kultúrdezagógia és kultúrdefétizmus* = Uó., *Neonacionalizmus*, 69.

³⁵ Alexander DOMANOVSKY, *Die Geschichte Ungarns*, szerk. Karl Alexander von MÜLLER – Otto WESTPHAL, Rösl, München–Leipzig, 1923, 5 (Bibliothek der Weltgeschichte). E munka 1937-ben finnül is napvilágot látott: Uó., *Unkarin Historia*, Otava, Helsinki, 1937.

akkoriban sem túlzottan értékelhette, inkább megmosolyogta vagy lesajnálta az ilyen megfogalmazást. Egy jellemző részt idézek, a könyv végéről: „Nem kétséges, hogy a magyar nép a kereszténységnek és a nyugati kultúrának olyan szolgálatot tett a bolsevista fertőzés kiirtásával, mint egykoron, amikor feltartóztatta a besenyőket, a kunokat, a mongolokat és a törökök rohamait. Aztán jött Trianon...”³⁶ Ha nem is egyértelműen, de kétséget kizáró utalással itt is megjelent – mint oly sokszor akkoriban – a magyarokkal szemben hálátlan Nyugat sztereotípiája. Nem valószínű, hogy ezzel a francia, az angol vagy akár az olasz, illetve a német olvasók egyetértettek volna.

A majd két évtizeden át (1911–1929) Bécsben levéltároskodó, kiváló jogtörténész, Eckhart Ferenc – Szekfű jó barátja, 1928–1929-ben a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója – olaszul (1929), angolul (1931) és franciául (1932), majd magyarul (1933) is közzétett egy kétszázötven oldalas (az 1946-ig kilenc kiadásban kiadott magyar változat ennél terjedelmesebb) összefoglalót Magyarország történetéről.³⁷ 1949-ben aztán ez törökül is napvilágot látott.³⁸ Eckhart a tőle megszokott magas színvonalon tekintette át az I. világháborúig hazája múltját, kötetéhez nem használt jegyzetapparátust, ugyanakkor anno-tált irodalomjegyzék segítette az érdeklődő olvasók további tájékozódását.

Asztalos Miklós (1899–1986) és Pethő Sándor (1885–1940) népszerű magyar nyelvű összegzése – Szekfű előszavával –, *A magyar nemzet története* (1933) olasz fordításban is megjelent, több mint 550 lapon.³⁹ Angolul Horváth Jenő (1881–1950) több írását is kiadták, ezek azonban csak a 17. századtól tekintették át történelmünket.⁴⁰ Ugyancsak angol nyelven látott napvilágot Lukinich Imre munkája, amely életrajzi vázlatokon keresztül igyekezett megszerettetni a magyar múltat a külföldi olvasókkal.⁴¹ A Hóman–Szekfű-féle *Magyar történeten* kívül valamennyi fontosabb idegen nyelvű kiadványt felsoroltam ezzel.⁴² (Kivéve Hóman szintézisének olaszul és németül megjelent részeit, de erről még ejtek szót.)

³⁶ Az idézetet a német változathoz vettem, a többi fordítás is ugyanitt és ugyanakkor jelent meg, ugyanazzal a címmel (annyi különbséggel, hogy a francia és az olasz változatban a magyar nép, a németben és angolban pedig Magyarország története szerepel); ezek bibliográfiai adatait itt nem adom meg: BALANYI György, *Geschichte Ungarns*, St. Stefans Akademie, 1930, 92.

³⁷ ECKHART Ferenc, *Storia della nazione ungherese*, „Corbaccio”, Milano, 1929; Uő., *A short history of the Hungarian people*, Grant Richards, London, 1931; Uő., *Historie de la Hongrie*, Les Œuvres représentatives, Paris, 1932; Uő., *Magyarország története*, Káldor, Budapest, 1933 (és további kiadásai).

³⁸ Ferenc ECKHART, *Macaristan tarihi*, Türk Truh Kumuru, Ankara, 1949.

³⁹ Nicola ASZTALOS – Alessandro PETHŐ, *Storia dell'Ungheria*, Genio, Milano, 1937.

⁴⁰ Eugene HORVÁTH, *Modern Hungary. 1660–1920*, Magyar Külügyi Társaság, 1922.

⁴¹ Imre LUKINICH, *A history of Hungary. In biographical sketches*, Simpkin Marshall – G. Vajna, London–Budapest, 1937.

⁴² Az ebben az időszakban külföldön megjelent Magyarországgal kapcsolatos munkákat sorolja: *Magyar tájékoztató zsebkönyv*², PERÉNYI Zsigmond bev. szavaival, Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1943, 1143–1162.

Mindössze egy nívós összegzés maradt ki a felsorolásból: az 1940 nyarán, a rendkívül kiélezett magyar–román viszony idején kiadott – nyilvánvalóan politikai célokat is szolgáló – *Erdély*-album, amely magyarul, németül és olaszul jelent meg, díszes kiállításban, s a politikai elvárásoktól függetlenül, tudományos szempontból is minden európai elvárást kielégített. Ebben a legkiválóbb magyar szakemberek tollából született írások elemezték a nyilvánvaló tényt: a mindig is valamiféle különállást biztosító erdélyi lét ezersztenedős kapcsolódását Magyarország történetéhez.⁴³

A többségében még ma is elfogadható állításokat tartalmazó tanulmánykötet keletkezésének históriája szintén tanulságos és érdekes. Hóman Bálint „naplójából” értesülhetünk minderről.⁴⁴ Szerinte Teleki Pál miniszterelnök úgy vélte, hogy „az erdélyi kérdés beható történelmi és politikai ismertetése” a román propaganda ellensúlyozása érdekében szükséges. Emiatt 1940 júliusában Teleki „mindjárt be is jelentette, hogy ezt a munkálatot azonnal folyamatba teszi s engem kért fel azoknak vele együtt leendő irányítására”. Két nappal később pedig mindketten megállapították, hogy a miniszterelnökségen erre vonatkozóan készített anyag „túlságos terjedelme és hiányossága miatt e célra nem használható, s így azok felhasználásával egy nagyobb terjedelmű, de számos cikkre tagolódó, albumszerű munka kiadására van szükség, másfelől pedig egy az abban foglaltakat röviden összefoglaló emlékiratra. E munkálat irányításával – a földrajzi részek, térképek, képek felülbírálatát és kiválasztását [Teleki] magának tartva fenn – a szerkesztéssel engem [Hóman] bízott meg a miniszterelnök. Eredmény az »Erdély«. A munkát Hitler és Mussolini bőrbbe kötve augusztus 13-án vették kézhez s néhány nappal előbb már náluk volt a Kosáry Domokossal együtt megírt összefoglaló »Denkschrift« [emlékirat]. Bevezetését és befejezését Teleki átdolgozta.”

Augusztus 13-án Hóman már arról tudósított, hogy „Egyhónapi megfejeztett munka után, amelyben Telekin és rajtam kívül különösen Deér [József, 1905–1972], Rónai [András, 1906–1991], Kniezsa [István, 1898–1965], Tamás [Lajos, 1904–1984], Thienemann [Tivadar, 1890–1985], Mosca [Rudolf/Rodolfo, 1905–1979], [K.] Kovács Péter [1912–1981] vettek a legnagyobb agilitással részt, a mai napon az »Erdély« német kiadásából egy-egy bőrbekötött aranycímeres díszpéldány ment repülőkurírral az olasz király, Mussolini, Hitler, Göring címére, két-két egyszerű példány két követünkhöz. A »Denkschrift« már előbb kiküldetett mindkét követhez 150–200 példányban a legfontosabb

⁴³ *Siebenbürgen*, Hrsg. von der Ungarischen Historischen Gesellschaft, Athenaeum, Budapest, 1940; *Transilvania*, Soc. Storica Ungherese, Budapest, 1940. (Mindkettő, akárcsak a magyar változat, Deér József szerkesztésében.)

⁴⁴ Sajnos nehezen kideríthető, hogy a Hóman-napló mennyiben eredeti alkotás, mennyiben nem. Gépirásos bejegyzéseinek többsége azonban arról tanúskodik, hogy nagy részét valóban Hóman írta.

személyeknek leendő átadás végett.”⁴⁵ Látható tehát, hogy a kötet és a hozzá csatlakozó emlékirat írásában a legkiválóbb fiatal magyar tudósok vettek részt, még akkor is, ha többségük a nemzetiszocialista Német Birodalom politikájával egyáltalán nem értett egyet.

A neves magyar történészek tehát – mint szinte kivétel nélkül mindenki a korabeli Magyarországon – egyöntetűen támogatták a magyar kormányok revíziós politikáját. Ugyanakkor mindezt a tudományos igényességet föl soha nem adva tették.

A „Hóman–Szekfű” fordításai

Éppen emiatt sajnálatos, hogy a korszak – s talán minden idők – legnívósabb magyar történeti összefoglalójának idegen nyelvű kiadásaira végül nem, illetve csak részben került sor. Mindennek okaira és előzményére kiváló tanulmányban hívta föl a figyelmet Frank Tibor, a későbbiekben pedig Kapronczay Katalin, aki – nyilván az azonos forrásbázis miatt is – szinte csak ismételni vagy megerősíteni tudta Frank megállapításait.⁴⁶ Kapronczay azonban már hivatkozhatott és támaszkodhatott a közben véletlenül előkerült, eredetileg külföldieknek szánt Szekfű-áttekintésre és annak utószavára, hiszen az előkerült mű Soós István és Pótó János gondos szöveggondozói munkája nyomán *Rövid magyar történet 1606–1939* címen napvilágot látott. A kötet utószavában Soós István szintén nagy alaposággal, kimerítően összegezte a mű keletkezéstörténetét.⁴⁷

Részben magam is azokra a kútfőkre kell hogy utaljak, mint az előbb említett szerzők, igyekszem azonban ezeken túl egyéb kézirat- és levéltári adatokat is használni. Frank Tibor szerint a *Magyar történet* angol és francia fordításának terve közvetlen összefüggésben állt Bethlen István 1933 novemberi angliai előadókörútjával (amelyet ugyanezen év márciusában egy hasonló célú német látogatás előzött meg – Berlin, Hamburg, Frankfurt és München helyszínekkkel –, majd 1936-ban egy milánói felszólalás követett). Bethlen beszédeiben a trianoni békeszerződés tarthatatlanságát hangsúlyozva érvelt annak revíziója érdekében.⁴⁸ Angliában négy felolvasást tartott, a cambridge-i

⁴⁵ HÖMANN [!] Bálint *Naplója (Részletek Hóman [!] Bálint naplójából)*, 1940. július 11-i, 13-i és augusztus 13-i bejegyzések, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 4.1. A–742.

⁴⁶ FRANK Tibor, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”: az angol nyelvű Magyar Történet terve*, Magyar Filozófiai Szemle 1980, 931–943; KAPRONCZAY Katalin, *Rövid magyar történet, 1606–1939*, Valóság 2006/7. (www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=227&lap=1).

⁴⁷ SOÓS István, *Utószó = SZEKFÜ Gyula, Rövid magyar történet 1606–1939*, s. a r. és szerk. Soós István – PÓTÓ János, Osiris, Budapest, 2002, 549–561.

⁴⁸ Berlini és három angliai, illetve milánói beszédét közli BETHLEN István, *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk., utószó ROMSICS Ignác, Osiris, Budapest, 2000, 252–361. Angliai szónoklatai megjelentek még: BETHLEN István *Angliai előadásai*, Genius, Budapest, [1933].

egyetemen, a londoni Közel- és Középkeleti Társaságban, a Királyi Külügyi Társaságban és a Balkán-bizottságban. Mindenütt a korabeli magyar történettudomány argumentumait alkalmazva bizonygatta a trianoni döntés igazságtalanságát. Cáfolta a dákoromán kontinuitás elméletét és Pribina szlovák (ő még a „tót” megnevezést használta) eredetét, kiemelte a honfoglaló magyarok Kárpát-medencei elsőbbségét, egyben megvédte a magyar nemzetiségi politikát az utódállamok annál kedvezőtlenebb politikájával szemben. A Királyi Külügyi Társaságban *Az erdélyi kérdéstről* szóló előadását vita is követte, amelyen Seton-Watson, Wickham Steed (1871–1956) és Macartney is felszólalt. Mindhárman kritizálták Bethlent. A legkeményebben Seton-Watson, aki Bethlen 1917-es imperialista elképzeléseit (Szerbia annektálása, a román–magyar határvonal megváltoztatása) és a titkos választójog eltörlését vetette az egykori miniszterelnök szemére.⁴⁹

Valószínűleg e szóváltás következménye volt, hogy Bethlen – összességében sikertelen – angliai vizitje után nem sokkal Seton-Watson *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (Szerződésrevízió és a magyar határok) címmel, két 1933-as cikkét összevonva egy vékonyka kötetet adott ki, amelyben igen élesen bírálta Bethlen németországi és angliai kijelentéseit. Bethlent az erdélyi feudális magyarság legkiválóbb szónokának titulálta, majd közölte: a fehérterror Magyarország és a félig-meddig liberális Gustav Stresemann (német birodalmi külügyminiszter és kancellár [1878–1929]) és Heinrich Brüning (német birodalmi kancellár [1885–1970]) Németországa között bajosan lehetett volna szó barátkozásról. Ezzel szemben Hitler (1889–1945) és Franz von Papen (német birodalmi alkancellár [1879–1969]) Németországa már sokkal közelebb áll ahhoz a Magyarországhoz, amelyet 1921 óta a náci módszereket intelligensen alkalmazó Bethlen és Gömbös kormányoz.⁵⁰

A végletesen elfogult, személyét is erősen sértő kritika mélyen bántotta Bethlent, miközben cselekvésre is ösztönözte. Annál is inkább, mert Seton-Watson hamarosan egy másik, immár vaskos – csaknem 600 oldalas – kötetet is kiadott *A románok története. A római időktől az egyesülésig* címmel, amelyben a magyar történészekkel szembeszállva védelmezte a dákoromán elméletet és támadta a 19. századi és 20. század eleji magyar nemzetiségi politikát. (Horváth Jenő erre adott angol nyelvű válasza aztán majdnem 100 oldalon sorolta Seton-Watson állításaival szembeni ellenérveit. Azonban ezt a füzetet is a Magyar Revíziós Liga jelentette meg, így nyomban gyanút ébresztett, hogy megint

⁴⁹ Bethlen németországi és angliai körútjának részletes elemzése: ROMSICS Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*, 2. átdolgozott kiadás, Osiris, Budapest, 1999, 352–363.

⁵⁰ R[obert]. W[illiam]. SETON-WATSON, *Treaty Revision and The Hungarian Frontiers*, Eyre and Spottiswoode, London, 1934, 56, 59.

csak egy politikai akcióról lehet szó. Így dőltek dugába néha a jó kezdeményezések is a publikációs fórum helytelen kiválasztása miatt.⁵¹⁾

Bethlen a Magyar Szemle Társaság elnökeként – angliai tapasztalatai alapján – már Seton-Watson román történetének megjelenése előtt, 1934. május 14-én javasolta egy angol és egy francia nyelvű magyar történeti szintézis megjelentetését. Közben Miklós Andornak (1880–1933), az Athenaeum kiadóval és az Est-lapok (Az Est, Magyarország, Pesti Napló) vezetőjének halála után felvetődött, hogy Bethlen öröklí a pozícióját. Végül is ez nem történt meg, hiszen Bethlen – teljes joggal – összeegyeztethetetlennek tartotta volna a kormánypárt vezetésével és az (előtte ekkor is célként lebegő) újbóli miniszterelnöki pozícióval. Miklós utóda azonban így is egykori miniszterelnökségi sajtófőnöke, Szudy Elemér (1880–1940) lett, Bethlen pedig a konszern külpolitikai tanácsadójaként és a talán legnívósabb magyar napilap, a liberális Pesti Napló (az újság egyébként Klebelsberg Kunónak is kedvenc fóruma volt, itt közölte a legtöbb kulturális politikával foglalkozó cikket) külpolitikai szemleírójaként vett részt a munkában.⁵² Így Bethlen külpolitikára gyakorolt befolyása is igen felerősödött.

Nem sokkal később Bethlen István idegen nyelvű magyar történeti összszegzései kiadásának vágya, külpolitikai aktivitása és a Magyar Szemleben betöltött szerepe ésszerűen és logikusan összekapcsolódott. Kozma Miklósnak már 1934 júliusában jelezte: „Külföldi előadói körútaim során azt a fájdalmas tapasztalatot szereztem, hogy a nyugati nemzetek nyelvén hiányzik a magyar nemzeti történelemnek kimerítő, tudományos, modern feldolgozása – olyan nagy történeti kézikönyv, mely nemzetközi politikai küzdelmeinknek elméleti alapvetése lehetne. Enélkül ellenfeleinknek adataiból táplálkozik a külföldi tudományosság.”⁵³ Ez pedig nyilvánvalóan Magyarország legfőbb külpolitikai célját, a revíziót – illetve annak legalább valamilyen mértékben való elérését – is hátráltatta. Bethlent külföldön többnyire mérsékelt és még 1933–1934-ben is mérvadó és tekintéllyel bíró magyar politikusnak ismerték. Ezért is tartotta szükségesnek egy olyan szintézis külföldi kiadását, amely az ő ízlésének is megfelelő tárgyilagossággal, a Revíziós Liga és más szervezetek néha rosszízű – és külföldön komolyan soha nem vett – propagandájával szemben, magyar szempontból, de mégis viszonylag objektíven elemzi a magyar múltat. S mivel éppen ekkoriban adták ki a Hóman–Szekfü-

⁵¹ R[obert]. W[illiam]. SETON-WATSON, *A history of the Roumanians from roman times to the completion of unity*, University Press, Cambridge, 1934; Eugene HORVÁTH, *Transylvania and the history of the Roumanians. A reply to professor R. W. Seton-Watson*, Publications of the Hungarian Frontier Readjustment League – Sárkány[nyomda], Budapest, 1935.

⁵² ROMSICS, *I. m.*, 362–363.

⁵³ Bethlen István Kozma Miklósnak, 1934. július 2., OSZKK Fond 1/75/477. (Idézi FRANK, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”*, 932.)

féle *Magyar történet* akkor még hét – a mutatókkal nyolc, a későbbiekben már csak öt – kötetének utolsó részét,⁵⁴ Bethlen számára kézenfekvő volt, hogy a korszak vezető magyar történészeinek többnyire nagy tetszéssel fogadott munkája szolgálhatna az idegen nyelvű összefoglalás alapjául. Annál is inkább, mivel az egyik szerző, Hóman Bálint ekkor éppen a kultuszminiszteri pozíciót töltötte be, ráadásul a másik szerzővel, Szekfű Gyulával együtt szorosán kötődött az akkor már Bethlen elnökölte és Szekfű mellett az ő szellemi irányítása alatt álló Magyar Szemle Társasághoz. Szekfű a folyóirat szerkesztője volt, Hóman pedig minisztersége előtt a társaság elnöki tisztét viselte. Hóman minisztériuma magas példányszámú megrendelésekkel támogatta a Magyar Szemlét és a Magyar Szemle Társaság egyéb kiadványait, mint például a *Magyar Szemle Kincsestárának* köteteit.⁵⁵

Bisztray Gyula (1936-tól a Magyar Szemle főtítkára) emlékezései szerint az angol és a francia nyelvű történeti összegzést Bethlen eredetileg a Magyar Szemle Társaság, illetve a The Hungarian Quarterly és a Nouvelle Revue de Hongrie kiadására létrejött – szintén Bethlen vezetésével működő – társaságok, a Society of the Hungarian Quarterly és a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie közös kiadványaként kívánta megjelentetni. „Tulajdonképpen egy a szó legtisztább értelmében vett nemzeti propaganda-kiadványt akartak megvalósítani, hogy a külföld vezető rétege bennünket tárgyilagosan ismerjen meg, ne pedig ellenséges szomszédaink (a kisantant) torz tükrében.” A kivitelezéshez a miniszterelnökség, a külügyminisztérium és a kultusztárca „a legmesszebb menőig felajánlották” támogatásukat, és „a könyvvitelben egy külön tételt létesítettek a M[agyar] Sz[emle] T[ársaság] kiadóhivatalában »Angol Történet« címen. (Ebben a rövid elnevezésben természetesen a tervbe vett francia nyelvű kiadás is bennfoglaltatik!)” A vállalkozásnak három fő kiadási tétele volt: 1. a szerzői honoráriumok – Hómannak, illetve az ő *Magyar történet*-be írt fejezeteit átdolgozó kedves tanítványának, Deér Józsefnek, valamint Szekfű Gyulának; 2. a fordítás, illetve annak lektorálása; végül 3. „a legnagyobb tétel: a kiadásra vállalkozó angliai (londoni) kiadóvállalat összes készkiadásának fedezete”. Utóbbit amiatt gondolták létfontosságúnak, mivel a Magyar Szemle Társaság tagjai egyetértettek abban, hogy „Elhibázott dolog lett volna a kiadványt Magyarországon jelentetni meg”.⁵⁶

A kezdeményezést nemcsak a Bisztray megnevezte főhatóságok támogat-
ták, hanem a Magyar Távirati Iroda is. Annak elnökét, Kozma Miklóst már

⁵⁴ Erről lásd SZENDE László, *Hóman Bálint és a Magyar történet genezise = Történeti áttértekülés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY Gábor, mtárs. CSURGAI HORVÁTH József, Ráció, Budapest, 2011 (sajtó alatt).

⁵⁵ SAÁD József, *A reformkonzervativizmus lapja*, Magyar Szemle 1997/11–12., 23–37; ZICHY Mihály, *Adalékok a Magyar Szemle történetéhez*, Magyar Szemle 1997/11–12., 37–60.

⁵⁶ EKK, G 635/49.

1934 nyarán kérte Bethlen, hogy támogassa a tervet, amelyre Kozma két esztendő alatt folyósítandó 2500 pengős segélyt hagyott jóvá.⁵⁷ Emellett a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nemzeti Bank, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE) és a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) is nagyobb összegeket ajánlott fel. Így 1935 februárjára összesen 100 000 pengő gyűlt össze az akció megvalósítására, igaz, ennek utalása több részletben 1938-ig tartott, és a *The Hungarian Quarterly* megindítását – erre aztán 1936-ban került sor – is szolgálta.⁵⁸

A Magyar Szemle Társaság 1934. november 1-jei ülésén arról határoztak, hogy a „Hóman–Szekfű” rövidített változata két kötetben, 80–84 ív terjedelemben, 2000 példányban, az Oxford University Press vagy a Macmillan & Co. kiadásában jelenjen meg. Az első kötet háromnegyedét tette volna ki Hóman Bálint munkájának Deér József általi átdolgozása, a további részek vártak volna Szekfűre. A szerzői honorárium 30 000 (Hóman 6000, Deér 9000, Szekfű 15 000), a fordítás és az angol kiadás 24 000-24 000, a francia megjelentetés 20 000 pengőt tett volna ki.⁵⁹

Szekfű egyébként Bethlen 1934. májusi, eredeti terveinek bejelentése után közvetlenül – amikor még hivatalosan nem is volt szó arról, hogy a *Magyar történet* lesz majd az angol és a francia kiadás alapja – jelentette Hómannak: „Miután legutóbb megbíztál, hogy Deér Józseffel a szöveg átalakítása dolgában beszéljek, ezt én akkor elvégeztem és magamat is meglepett, mennyire meghatva fogadta Deér, hogy reá gondoltál.” Egyben közölte, hogy ő maga csak Deér munkájának elkészülte (körülbelül egy év) után látna hozzá a saját kötetei átdolgozásához. „Persze ha az átdolgozást magad akarnád megcsinálni, akkor a Deér-féle felhívás tárgytalan [...]. Elhalasztás esetén persze Bethlen gróffal is beszélni kellene, akinek ez a fordítás legspontánabb gondolata.”⁶⁰ Mindebből nyilvánvaló, hogy ez a „legspontánabb gondolat” nem véletlenül ugrott ki Bethlen fejéből: Szekfűvel való szoros kapcsolata lehetett az alapja.

Nem kívánom hosszasan a Frank Tibor, Soós István és Kapronczay Katalin által már részletesen bemutatott történetet tovább elemezni. Néhány fontosabb részletet emelek csak ki. 1934–1935 után még jó ideig húzódott az egyébként – Bethlen befolyásának köszönhetően – megfelelő anyagi bázissal rendelkező vállalkozás. Komoly nehézségek adódtak a fordítások körül,

⁵⁷ Soós, I. m.; ORMOS Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*, I., PolgArt, Budapest, 2000, 281–282.

⁵⁸ FRANK, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”*, 934. Uo. és Soós, I. m., 551–553 is részletesen bemutatja, melyik intézmény mekkora összeget szánt a kiadás támogatására.

⁵⁹ FRANK, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”*, 934.

⁶⁰ Szekfű Gyula Hóman Bálinthoz, 1934. június 19., OSZKK Fond 15/1474.

s tudomásom szerint csak az angol változat kiadására történtek – igaz, hogy komoly – kísérletek. Végül is több próbálkozás után egy Budapesten élő angoltanárnőhöz fordultak, „azzal, hogy az ő nyersfordításait úgylis revideálja egy angol kiválóság, nevezetesen Macartney professzor, Szekfű barátja”. Azonban a tanárnő munkájával nem voltak elégedettek, így, mint Bisztray Gyula írta: „már a II. világháború idején (»ellenségesen« Angliával) nem is lehetett folytatni érdemben az előkészítő munkálatokat, csak a szerzőket szorgalmaztuk, s a beérkezett kéziratokat az elkészült fordítások két példányával együtt féltve őriztük a M[agyar Sz[emle] T[ársaság] hivatalos helyiségének legvédelemben őrzőhelyén: a Wertheim-szekrényben. De hát az ostrom idején a hivatali helyiségeink teljesen elhamvadtak, s a felfeszített Wertheim-szekrényben is porrá-hamuvá vált minden papíros [...]”⁶¹ (Végül, mint kiderült, Szekfű szövege mégiscsak megmaradt.)

Visszatérve a kezdeményezés szellemi háttéréhez: 1936. január 3-án a Society for the Hungarian Quarterly választmányi ülésén Kornis Gyula fontos szempontként – és nagyon helyesen – hangsúlyozta „annak fontosságát, hogy az angol nyelvű fordítás céljait szolgáló magyar szöveg az angolszász történeti és politikai problematikához igazodjék”.⁶² Ugyanezen esztendő májusában, majd novemberében Bethlen István lakásán a fordítás „szerkezeti és tartalmi” kérdéseiről egyeztettek – érdekes, hogy ekkoriban már szóba sem került a francia változat ügye. Az utóbbi megbeszélésen Hóman Bálint úgy vélte: „A Hóman–Szekfű-féle »Magyar Történet« szövege alapján véve nem változik. A tények kidomborítása és csoportosítása a főfeladat. A fő kérdés: Mi érdekli az angol közönséget? A fordítás mit domborítson ki? Mit magyarázzon meg jobban?” Bethlen István ezzel kapcsolatban hangsúlyozta:

„1. A magyar történet azon szempontjai domboríttassanak ki, amelyek a trianoni szerződés szempontjából lényegesek. (Nemzetiségi kérdés, annak fejlődése, gyökerei; mindezt a legszélesebben tárgyalni.) Ebből a szempontból tehát részint rövidíteni, részint bővíteni kell a Hóman–Szekfű-féle Magyar Történetet.

2. Bizonyos fejezetei nem érdeklik az angol közönséget; ezeket összevonni.

Az 1. szemponthoz tartozik még: alkotmányunk fejlődésének tárgyalása (párhuzam az angol alkotmánnyal).

Hangsúlyozni kell, hogy van egy sajátos magyar kultúra, amely nem függvénye a németnek stb.

Tárgyalni a hazai szociális fejlődést. (Ezt a külföldi teljesen feudális beállításban látja!) Utalni állandó küzdelmeinkre a törökkel szemben: a keresz-

⁶¹ EKK G 635/49.

⁶² Idézi: FRANK, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”*, 935.

ténység védelmében és saját érdekünkben. (Ezek a hosszas küzdelmek okozták az ország romlását.)”

Teleki Pál aláhúzta, hogy a „mű kifelé nem lehet propagandisztikus jellegrű: a dolgokat, tényeket elleplezni se nem lehet, se nem kell. Azok az angolok (akik ellenségesen néznek bennünket) jól ismerik (sic!) múltunkat és a jelen viszonyokat.” Szekfű Gyula is Telekihez hasonlóan vélekedett.⁶³

Bethlen István tehát nagyon is jól látta a feladatokat, ugyanakkor azok megvalósítását Kornis Gyula, Teleki Pál és Szekfű Gyula nála sokkal lényeglátóbban fogalmazták meg. Míg Bethlen a magyar és az angol alkotmány párhuzamosságának kimutatását tartotta szükségesnek – amit, mint láttuk, Kosáry 1939-ben, az észak-amerikaiaknak szóló összefoglalója kapcsán teljes joggal helytelenített (nyilván Szekfű álláspontját is figyelembe véve) –, addig Kornis, Teleki és Szekfű sokkal gyakorlatiasabb, a befogadó fél ízlését is figyelembe vevő megoldásokat javasolt.

Tudjuk, hogy nemcsak Szekfű véletlenül előkerült kézírata, hanem Deér József – Hóman által ellenőrzött – munkája is elkészült. Mint ahogy azt is, hogy a rövidített *Magyar történet* nemcsak angolul (hiszen a francia kiadásról időközben megfeledkeztek), hanem magyarul is ki szeretnék volna adni.⁶⁴ Deér már 1936 októberében arról számolt be Szekfűnek, hogy az általa vállalt első, Szent István uralkodásáig terjedő résszel – a 200 oldalból 130-cal – elkészült, a maradék 70 is csak stilizálást igényel. Ugyanakkor kijelentette, hogy egykori professzora, Hóman Bálint felfogásán „lényeges pontokban sehol sem változtattam, azonban anyagát nagymértékben kiegészítettem. Így az angol szokás figyelembevételével részletesen tárgyaltam a magyar föld honfoglalás előtti történetét, mely alkalmat adott nekem arra, hogy az oláh kontinuitás kérdésében már a római idők tárgyalásánál óvatosan állást foglaljak, anélkül, hogy ez a tendencia látszatát keltené. Másrészt az avarok tárgyalásánál módot találtam arra, hogy a szlávság elhelyezkedését tárgyalva rámutassak arra, hogy e nép már a magyar honfoglalás korában sem volt egységes. Erősen rövidítettem viszont a magyarság levéldiai tartózkodásának történetén s főleg a névanyagot redukáltam a minimumra. A magyarság műveltségének megértésére egy rövid – Hómannál hiányzó – fejezetben összefoglaltam a nomádkultúrák jellemző vonásait s azután részletesen tárgyaltam a honfoglaló magyarság műveltségét. A honfoglalás előadását – némi egyszerűsítésekkel – Hómantól vettem át, de megtoldottam egy fejezettel, mely a szlávság és a honfoglaló magyarság viszonyát, az itt talált és a hozott műveltség

⁶³ EKK G 635/49. A továbbiakra vonatkozóan lásd még EKK G 635/50–55.

⁶⁴ „[...] szerződésünkben nemcsak az angol és francia fordítás jogát adtuk el a Szemle Társaságnak, hanem egyúttal a mi elkészítendő kétkötetes Magyar Történetünk hazai, magyar nyelvű kiadási jogát is.” Szekfű Gyula Ravasz Lászlónak, 1936. január 29., EKK G 635/53.

színvonalának összehasonlítását adja, jórészt régészeti anyag felhasználása alapján. A további fejezetekben kisebb-nagyobb változtatásokkal Hóman előadásához ragaszkodtam. [...] az említett változtatásokat kizárólag az olvashatóság és a magyar cél kidomborítása érdekében tettem meg.”⁶⁵

Hóman két hónappal később – már Deér szövegének ismeretében – így reagált minderre: „Az átdolgozó, néhol önmagát tán meg is tagadva, híven adja vissza gondolatmenetemet – írta Szekfűnek. – Viszont a bevezetésül írt fejezetekben és egyéb hozzáadásaival is rendkívül értékesen egészíti ki könyvünket.”⁶⁶ Mindebből kiderül: Hóman elégedett volt az ő (pontosabban Deér) szövegének 1936 végére elkészült változatával. Ezt folytatta aztán Deér, aki 1937 júniusára elkészült a rábízott résszel⁶⁷ – de ebből már viták is származtak. Hóman valószínűleg 1937 nyarán vagy kora őszén javította végig Deér teljes kéziratát. Emiatt aztán Deér – némi joggal – megsértődött. „Miért kellett jelentős költséggel átdolgozót szerződtetni, mikor a szerzőnek nem átdolgozásra, hanem kivonatra van szüksége?” – kérdezte Szekfűtől, akinek ennek ellenére is megígérte, hogy végrehajtja egykori tanára utasításait.⁶⁸

Szekfű jóval később, 1940-ben fejezte be összefoglalóját, melynek végén Horthy Miklós (1868–1957) kormányzóságának 20. évfordulójára (1940 márciusa) és két 1939-ben megjelent kötetre is utalt. Hogy mennyire komolyan gondolták az angol szintézis kiadását, arról Hóman 1939 augusztusában Szekfűhöz írt sorai tanúskodnak: „Nagyon köszönöm, hogy szíves voltál az angol kiadás térképeinek ügyét Gergellyel [Gergely Endrével, ?–?] megbeszélni. Ami az én korszakom térképeit illeti, ezeket legjobban szeretném Veled és Gergellyel együtt kiválogatni a szempontok egysége miatt. Úgy hiszem, az angoloknak mást kell adnunk, mint a hazai publikumnak s erről együttesen kell döntenünk.”⁶⁹ Szekfű még a világháború kitörése után, 1940 januárjában is bizakodó volt a megjelenést illetően:

„Angol nyelvű történetünk dolgában – jelezte Hómannak – a londoni magyar lektor, Szenczi dr. [Miklós, 1904–1977], tárgyalásokat folytat kiadó cégekkel, s ezen tárgyalásokban Macartney segíti őt. Ezen leveleket és magyar fordításukat engedd meg, hogy idezárva megküldjem azon kéréssel, hogy megtekintés után légy szíves a Magyar Szemle Társaságnak visszaküldeni. Miután a Bethlen István gróftól annak idején a kiadásra összeszerzett pénz-

⁶⁵ Deér József Szekfű Gyulának, 1936. október 23., EKK G 638.

⁶⁶ Hóman Bálint Szekfű Gyulának, 1936. december 26., EKK G 638.

⁶⁷ Szekfű Gyula Hóman Bálintnak, 1937. június 26., OSZKK Fond 15/1474. Szekfű itt említi, hogy Deér teljesen elkészült vállalt feladatával, és Szász Zsomborné már el is kezdte ennek fordítását. Mindennek előzményére lásd még Szekfű 1936. december 14-i üzenetéhez csatolva Deér Szekfűhöz írott december 10-i levelét arról, hogyan is dolgozta át és egészítette ki Hóman szintézisét.

⁶⁸ Soós, *I. m.*, 557–558.

⁶⁹ Hóman Bálint Szekfű Gyulának, 1939. augusztus 3., EKK G 638.

összeg még együtt van, bizonyára sikerülni fog Szenczinek megegyeznie valamelyik nagy angol kiadó céggel olyképpen, hogy miként a mellékelt levelekben a Macmillan cég írja, körülbelül 10%-os hozzájárulás lesz szükséges részünkről a könyv kiadásához.

A szövegnek reám eső része most már valóban a befejezéshez közel van, a világháború utáni részen dolgozom, ami mindössze két rövid fejezet lesz és abból is az egyik a leszakadt magyarság sorsát fogja tárgyalni az utódállamokban.” (Az utóbbi fejezet – úgy tudjuk – vagy nem készült el, vagy megsemmisült.)⁷⁰

Frank Tibor szerint Bethlen még 1940 májusában is azt gondolta, hogy abban az évben kiadhatják az angol nyelvű fordítást (amely eszerint már teljesen kész volt).⁷¹ Végül mégsem így történt.

A kiadás megghiúsulásának több oka is volt. Frank Tibor példaszerű elemzésének végkövetkeztetését – igaz, csak kérdésként megfogalmazva –, miszerint az „angol orientáció életképtelenségének egyfajta jeleként”, a „fokozódó németbarátság és végül a kirobbanó háború” következményeként értékelhetjük az angol nyelvű összegzés elmaradását, nem igazán osztom. Ezek kétségtelenül fontos okok voltak, ugyanakkor éppen a Teleki-féle külpolitika – sokkal inkább, mint a Gömbös-, Darányi- vagy Imrédy-kormányzat – céljai feleltek volna meg a leginkább egy ilyen kezdeményezés megvalósításának. Mindezt Kosáry hasonló vállalkozásának éppen Teleki ösztönzésére elért 1941-es sikere is bizonyítja. Azt sem tartom igazán megalapozott kijelentésnek, hogy a *Magyar történet* angol fordítása pusztán propagandacélt szolgált volna, és „az államhatalmi célok szolgálatába szegődő történetírás aktuálpolitikai funkcióvállalását” jelentette.⁷² Különösen azóta nem fogadható el Frank – megírása idején hipotetikusan még érvényes – ítélete, mióta a Szekfű megírta fejezeteket már ismerjük (amiről Frank még nem tudhatott). A *Rövid magyar történet* ugyanis napjainkban is bátran ajánlhatjuk az olvasóknak – természetesen a történettudományban bekövetkezett változásokra és új eredményekre figyelemztető jegyzetek kíséretében. Még az utolsó, Magyarország Trianon utáni sorsát 1939-ig bemutató fejezet is olyan tárgyilagos összegzés, amelynek legfontosabb megállapításai napjainkban is érvényesek – pedig ezek már mind-mind Szekfű felnőttkorában történt eseményeket boncolnak, s így őt mélyen érintették.

Sokkal kérdésesebbnek látom a befektetett összegek hasznosításának kérdését. A szerzőket egészen biztosan, a fordítókat pedig valószínűleg kifizették. Ugyanakkor a legfontosabbra, a megjelentetésre – s ez a rendelkezésre álló

⁷⁰ Szekfű Gyula Hóman Bálintnak, 1940. január 16., OSZKK, Fond 15/1474.

⁷¹ FRANK, *A revíziós politika „elméleti alapvetése”*, 941.

⁷² *Uo.*, 942.

összeg csaknem felét tette ki – mégsem került, Magyarország 1941-es háborúba sodródása után – értelemszerűen – nem is kerülhetett sor. Annak ellenére sem, hogy a kéziratot gondosan őrizték a Magyar Szemle szerkesztőségében. Bisztray Gyulával egyetértve: „Ha valamit nagyon lehet sajnálni a meg nem valósult könyvek történetében, úgy ezt igazán szívből sajnálhatja minden magyar. Mert talán valamit használt volna a külföldi közvélemény felvilágosításában.”⁷³

A német kiadás

Senki sem hívta fel még eddig a figyelmet arra, hogy más formában és más körülmények között a *Magyar történet* egy részének – Hóman középkori szintézisének – német fordítását azonban mégis kiadták. Az előzményekről már 1930-ban tudósított a Nemzeti Ujság, amelyben a berlini egyetem Magyar Intézetének tervei között említették az akkoriban megjelenő (az utolsó kötet csak 1934-ben jött ki) *Magyar történet* német nyelvű megjelentetését is.⁷⁴ Kicsit később már csak a Szekfű írta köteteket – az eredetinelől némileg rövidebben – kívánták németre átültetni. Helmut Klocke (1904–1988), a berlini tudományegyetem Magyar Intézetének Szekfűvel is levelező tanársegéde már 1933-ban és 1934-ben is próbálkozott a *Magyar történet* Szekfű-fejezeteinek saját fordításban történő, 1200–1400 oldalra rúgó kiadásával.⁷⁵ Végül Klocke közvetítésével a Volk und Reich Verlag 1935-ben elhatározta, hogy a Hóman–Szekfű „Szökfű” (ahogy a kiadóban következetesen írták a nevet) jegyezte fejezeteit megjelentetnék.

Utólag kiderült, hogy Klocke ezt a Magyar Intézet kiadásában képzelte el – később már a Hóman-fejezetekkel együtt, s anélkül, hogy az intézet igazgatójával, Farkas Gyulával (1894–1958) egyeztetett volna –, s ennek támogatásához már Bernhard Rust (1883–1945) tudományos, nevelés és népoktatásügyi birodalmi miniszter ígéretét is bírta. A Volk und Reich Verlag viszont helyesebbnek gondolta, ha mégis ők kapnák e feladatot, hiszen ekképp egy ismert német intézmény lenne a kötetek gazdája, s így a könyv kiadása nem maradna belső magyar ügy.⁷⁶ Rust azonban végül mégis Farkast bízta meg a *Magyar történet*nek a berlini Magyar Intézet gondozásában való megjelentetésével.⁷⁷ Hosszú vajúds után, félsikerként csak Hóman Bálint kötetei lát-

⁷³ EKK G 635/49.

⁷⁴ -A., *A berlini Magyar Intézet műhelyéből*, Nemzeti Ujság 1930. március 30.

⁷⁵ Helmut Klocke Szekfű Gyulának, 1933. március 25., 1934. október 28. és 1935. február 22., EKK G 628.

⁷⁶ A Volk und Reich Verlag G.m.b.H. – Rudolf Fischer aláírásával – a minisztériumnak, 1935. június 19., Bundesarchiv, Berlin [BArch] R 4901/1439, Wlb 2205/1935.

⁷⁷ Bernhard Rust Hóman Bálinthoz, 1936. április 30., OSZKK Fond 15/1339.

tak napvilágot, 1940-ben és 1943-ban.⁷⁸ Hogy a második kötet esetében milyen körülmények között, arról Farkas Gyula számolt be Hómanhoz intézett leveleiben. (Időközben ugyanis a fordítókat és a lektorokat behívták, majd szinte mindenkit, aki bábáskodott a kötet körül, komoly családi veszteség is ért.) 1944 februárjában Farkas ezt újságolta:

„A kiadó is, én is boldogok vagyunk, hogy ezekben a súlyos időkben és a súlyos helyzetben, amikor körülöttünk minden romokban hever és milliónyi német könyv esett a rombolás áldozatául, sikerült könyvedet a magyar–német kulturális együttműködés méltó tanújeként, nagy nehézségek leküzdése után kihoznom.

Elég talán megemlítenem, hogy közben a fordító Grosche-nének [Hildegard Grosche, magyar szépirodalmi művek egyik leghivatottabb német fordítója, 1913–2006] elesett a férje és az öccse, a kiadó elvesztette a fiát, azonkívül lipcsei lerakatait és egy-két nyomdáját óriási papírkészletekkel. Nekem tönkrement az intézetem és a Colegiumban nincs már egy ép szobám, amelyben dolgozhatnék.”⁷⁹

Az előzményekre visszatérve: Hóman már 1936 decemberében arról tájékoztatta Szekfűt, hogy a „Magyar Történet német kiadására az Ung[arische]. J[ahr]B[ücher]. kiadója [de Gruyter] vállalkozott s Farkas már a fordítható kéziratot kéri. Ma írtam neki, hogy mielőtt hozzáfogna, küldjön vagy hozzon egy szerződéstervezetet s akkor annak alapján letárgyalhatjuk Veled is a kiadás ügyét. [...] Farkas terve három kötetre szól. Ezt magam is akceptálnám olyképpen, hogy az eredeti szöveg menne a német kiadásban, felesleges részeket mellőzésével és az itt-ott szükséges kiegészítésekkel. Az első öt ív ilyképpen már kész is van s az eredmény cca 20%-os terjedelem redukció lett.”⁸⁰ Hóman szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy itt nem az angol/francia kiadás németre fordítása került szóba, hanem – némi terjedelemcsökkentéssel – a teljes szintézisé.

Szinte ugyanekkor adott sajtónyilatkozata szerint: „A Magyar Szemle Társaság kezdeményezésére most van folyamatban Szekfű Gyulával írt öt kötetes Magyar Történetünk angol átdolgozásának fordítása. Az angol munka két kötetre összevonva és az angol ízlésnek és érdeklődésnek megfelelő formában adja művünket közkézre. Szekfű maga végzi az átdolgozást, az én munkámat kiváló volt tanítványom, Deér József szegedi egyetemi tanár dolgozta át.

A teljes Magyar Történet némileg rövidített német kiadása a berlini egyetem magyar intézetének gondozásában egy előkelő német könyvkiadó cégnél

⁷⁸ Bálint HÓMAN, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I–II., de Gruyter, Berlin, 1940, 1943.

⁷⁹ Farkas Gyula Hóman Bálintnak, 1944. február 24., OSZKK, Fond 15/504. Lásd még az 1939. szeptember 11-i, 1940. szeptember 11-i, 1941. április 12-i leveleket, Uo.

⁸⁰ Hóman Bálint Szekfű Gyulának, 1936. december 26., EKK G 628.

fog remélhetőleg még a jövő év folyamán megjelenni. Ugyancsak most fordítják németre húsz esztendővel ezelőtt megjelent Magyar Pénztörténet című művemet.” (Ez végül nem jelent meg.)⁸¹

Az előbbi kezdeményezéstől teljesen függetlenül, 1938 márciusában Josef Kallbrunner (1883–1951), a bécsi Hofkammerarchiv igazgatója is javasolta a *Magyar történet* Szekfű írta fejezeteinek fordítását és kiadását: „Mikor jutunk már végre Szekfű magyar történetének kiadásához? – kérdezte. – Rendkívüli igény mutatkozik erre a Kárpát-medencei németiség kutatása szempontjából.” Szekfűt egyben a legkomolyabb magyar kutatóként jellemezte – ám aztán ez a próbálkozás is meddő maradt.⁸²

Szekfűnek és Hómannak a nemzetiszocialista Németország történettudományához való viszonya meglehetősen ellentmondásos volt. Habár Szekfű világosan elítélte a náci politikát, 1933 után be sem tette a lábát Németországba, sőt a németellenes magyar politikai irányvonal egyik vezető személyiségévé vált, a német történetírók mégis inkább őt tartották számon – még a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején is –, mint az egyébként németbarát Hómant. Otto Brunner (osztrák történész, levéltáros [1898–1982]) bécsi professzor még 1943-ban is kijelentette, hogy Magyarországon a Szent István-i eszméhez kötődő kuruc történetírói hagyomány mellett kétségtelenül létezik egy „európai kötődésű”, „nyugatos” irányzat is, melynek a legjelesebb képviselője Szekfű Gyula. (Igaz, ehhez rögtön hozzátette, hogy a német politika számára, katolikus orientációja miatt, ez az irányzat is komoly veszélyt jelent.)⁸³

A sors furcsa fintora, hogy míg a nyugati orientációjú Szekfűt – nyilván egykori bécsi levéltárossága okán is – inkább német nyelvterületen, addig a németbarát Hómant angol, francia és olasz tudományos körökben ismerték jobban. A magyar historikusok közül 1929-ben őt kérték föl a *Cambridge Medieval History* nagy összefoglalójába az 1301–1490 közötti magyar történelem megírására – s ezt Hóman teljesítette is.⁸⁴ De az sem véletlen, hogy Marc Bloch 1928-ban hosszú levélben fordult hozzá, hogy megnyerje az általa indítandó gazdaságtörténeti folyóirat – az azóta komoly hírnévre szert tett *Annales d'Histoire Économique et Sociale* – közreműködőjének. (Hóman ezt

⁸¹ Hóman nyilatkozata az Anjoukról írott munkája olasz fordításának megjelenéséről, 1936. december 21., OSZKK Fol. Hung. 3085, 8. tétel, fol. 707–708.

⁸² BArch R 153/474. Szekfű: „Ungarische Geschichte” (1938–1940).

⁸³ BArch R 4901/6659. Bl 282–283. Brunner a magyar–német történelemtankönyvek egyeztetése ügyében a német birodalmi nevelésügyi minisztériumhoz intézett levelében említi ezt, 1943. február 4-én.

⁸⁴ C[harles]. W[illiam]. Previté-Orton Hóman Bálinthoz, 1929. február 17., március 15. és június 7., illetve 1931. november 21., OSZKK, Fond 15/1255. (A kötet végül 1936-ban látott napvilágot: Bálint HÓMAN, *Hungary, 1301–1490 = The Cambridge Medieval History*, VIII., University Press, Cambridge, 1936, 587–619.)

végül nem vállalta, maga helyett Domanovszky Sándort javasolta.⁸⁵) A későbbiekben pedig az olasz királyi akadémia adta ki a *Magyar történet* Anjouk koráról szóló részének átdolgozott változatát, ráadásul úgy, hogy – mint Miskolczy Gyula, a Római Magyar Akadémia akkori igazgatója közölte Hóman-nal –: „Te vagy az első és egyetlen idegen szerző, akinek a műve az Akadémia kiadásában megjelenik.”⁸⁶

1942 tavaszán Szekfű és Hóman között ismét szóba került – az utóbbi ötlete nyomán – egy magyar történeti összefoglaló német nyelvű kiadása. Im-már nem kettejük közös vállalkozásaként, hanem Hóman javaslatára Deér József vagy Kosáry Domokos szerzőségével. Szekfű Hómannak küldött vála-sza – Hóman levele nem maradt fenn – szerint: „f. hó [1942. március] 25-i szí-ves soraidra sietek válaszolni. Természetesen én semmiképp sem állok útjába a Te felfogásodnak, mely szerint sürgős szükség van egy [egy]kötetes magyar történet német nyelvű kiadására, s erre mind Deért, mind Kosáryt én is igen alkalmasnak tartom. Kosáry nem is tett nekem olyan természetű ígéretet Kosuth-életrajz írására, hogy amiatt ne írhatná meg Deérrel együtt az említett munkát. Az is bizonyos, hogy ő most bizonyos értelemben a Te főnökséged alatt áll a Tört. Intézetben [Kosáry ekkor a Hóman elnökségével alakult Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének igazgatóhelyet-tese volt – U. G.], s így világos, hogy az én személyes felfogásomnak a könyv-re semmilyen befolyása nem lehet. Engedd meg tehát, hogy a következőket tisztán mint régi barát hozzam fel, a mi saját fejlődésünkre emlékeztet.”

Kosáry a mi viszonyaink között nagy tehetség; attól félek azonban, hogy ez a tehetsége nem fog úgy kibontakozni, mint kellene. Talán már én is túlságosan gyámkodtam felette, mikor külföldi éve alatt nem engedtem, hogy cikkeket vagy könyvet írjon, s azt kívántam tőle, hogy tanuljon és éljen Párizs-ban és Londonban. Itthon bebotlott Szentiványi [helyesen: Szent-Iványi] Do-mokos bürójába, ahol a tudománynak nemzetpolitikai aktuális irányú mű-ködésébe tanult bele (kitűnően!), s ennek eredménye amerikai magyar története. A Te intézetedben nagyobb keretekben és intenzitással ugyanezen irányban dolgozik, ami helyes és szép, de ha egy történetírói fejlődést tekin-tünk, akkor legalább is nem olyan ez, mint aminő a mienk volt. Képzeld el, ha Te nem mehettél volna be pénztörténeti [...] és egyéb tanulmányaidba, én Rákóczi-ba, mert az akkori vezetők [...] az alldeutsch történetfelfogás megcá-

⁸⁵ Marc Bloch Hóman Bálinthoz, 1928. július, OSZKK Fond 15/317.; Hóman Bálint levele Domanovszky Sándornak, 1928. július 20., Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms 4524/618.

⁸⁶ Miskolczy Gyula Hóman Bálintnak, 1935. január 18., OSZKK Fond 15/1091. Az előzményekről lásd még Miskolczy 1934. december 1-jei és 1935. január 15-i leveleit, Uo.; illetve VÁNDOR Kálmán, *Hóman Bálint*, Ujság 1935. jún. 2., 15. Maga a mű végül csak 1938-ban jelent meg: Bálint HÓMAN, *Gli Angloini di Napoli in Ungheria 1290–1403*, Reale Accademica d'Italia, Roma, 1938.

folására vettek volna bennünket igénybe! Én nagyon helyesnek tartom sok fiatal embernek összefogását, amint ezt Intézetedben megvalósítottad, csak éppen Kosáryról gondolom, hogy történetírói fejlődésében most egy szabad korszak kellene, hogy megmutassa, mit tud. Erre legjobb téma lenne Kosuth, mindenképp hálás tárgy.

Speciálisan német nyelvű történetről lévén szó: attól tartok, hogy Kosáry amerikai könyvének hitele semmisülne meg, ha a mai viszonyok közt ugyane tárgyról német könyvet is írna. Nem tudom, nem következnek-e ebből, hogy amerikai könyve ellen ott kinn propaganda indulna meg és azt esetleg be is vonnák! Az Amerikában élő németgyűlölet mellett ez elképzelhető. De ily külső következtetések nélkül is árthat személyes hitelének, hogy előbb a demokrata Amerika felé, s utána a hitleri Németország felé hány komplimenteket. Attól tartok, hogy ily hirtelen átállítás egy fiatal egyéniségnek általában nem válhatik hasznára.” Szekfű végül Csapodi Csabát (1910–2004) ajánlotta Hómannak Kosáry helyett. Soraiból egyértelműen kiderül, hogy ellenezte Hóman elképzeléseit, s nem sok értelmét látta a német nyelvű összegzés elkészítésének.⁸⁷

Végül ebből a tervből sem lett semmi. Szekfű 1918-as magyar „állam-élettrajzával” német nyelvterületen csak Domanovszky összegzése és – a középkor vonatkozásában – Hóman kétkötetes műve versenyezhetett még az 1940-es évek elején is.

Áttekintéséből talán kiderült, hogy Szekfű Gyula személye és munkássága már életében is viszonyítási pont volt a magyar történettudományban, tágabban a magyar szellemi életben. Kétségtelen, vagy nagyon kedvelték vagy hevesen elutasították történetírását – és azon keresztül személyét is. Vonzott vagy taszított. Ma hasonlóképpen értékelik. Számosan a legnagyobb magyar történésznek tartják – magam is a legkiválóbbak közé sorolom őt –, mások pedig szinte minden állítását megkérdőjelezzik és cáfolják. Még napjainkban is elsősorban ideológiai szempontból figyelünk rá, miközben történészként illene őt megítélni. Akként pedig biztosan a legjobbak között van a helye.

Szekfű végletes minősítéséhez valószínűleg személyiségjegyei is hozzájárultak. Ahogy az őt jól ismerő Bisztray Gyula személyes emlékként följegyezte róla: „Egyetlen ismerősöm sem volt még az életben, aki annyira kettéosztotta volna az embereket, tekintélyekre és jelentéktelenekre, mint Szekfű Gyula.

Baráti körének majd minden tagja tekintély volt, akinek ítéletét »száz-százalékosan« elfogadta. Zenei vonatkozásban Kodály Zoltán, irodalomtörténetben Horváth János, a nyelvészet terén Gombocz Zoltán, a képzőművészet kérdéseiben Gerevich Tibor abszolút tekintélynek számítottak; ugyannyira,

⁸⁷ Szekfű Gyula Hóman Bálintnak, 1942. március 29., OSZKK, Fond 15/1474.

hogy az általuk ajánlott szakemberek vagy kedvenc tanítványaik cikkeit, tanulmányait sokszor előzetes átolvasás nélkül is nyomdába adta.

De jaj volt a svihák, a műveletlen vagy jelentéktelen szereplőgárdának, lettek légyen azok bármily magaslaton! – Micsoda meglepetést okozna, ha most jegyzékbe foglalnánk az 1930-as és 40-es évek közéletének ama neves tagjait, akikről Szekfű – bizalmas körben – röviden csak így nyilatkozott: »Kérlek, az nagy számár!« vagy: »Jóindulatú (ártalmatlan, jámbor stb.), de nagyon buta ember!«⁸⁸

Kedves tanítványa, Kosáry Domokos ugyanígy ítélte a későbbiekben a rosszindulatú és erőszakosan törtető vagy akár a kedves, de tehetségtelen emberekre (nekem is sokszor volt alkalmam hallani Szekfűvel szinte azonos, szelíd, de határozott minősítéseit). Mester és tanítvány ebben is hasonlítottak egymásra. Ahogy abban is, hogy mindketten a 20. századi magyar történettudomány meghatározó személyiségévé emelkedtek. S bár Szekfű *Rövid magyar története* csak hosszú-hosszú késéssel, ráadásul végül nem angolul vagy franciául, hanem magyarul jelent meg, Kosáry angol nyelvű szintézise maradandó alkotásnak bizonyult. Szekfű pedig páratlan befolyásával és szellemi tekintélyével így is meghatározta a két világháború közötti magyar történetírást, s napjainkig befolyásolja az erről folytatott vitákat.

⁸⁸ EKK G 635/65.